Дорослому читачеві

Ви кажете:

— Спілкування з дітьми нас обтяжує.

Маєте слушність.

Ви пояснюєте:

— Тому що мусимо опускатися до їхніх уявлень. Опускатись, нахилятись, згинатись, стискатись. Помиляєтесь.

Не від цього ми стомлюємось. А від того, що треба підніматись до їхніх почуттів.

Підніматись, зводитись навшпиньки, тягтись.

Щоб не образити.

Юному читачеві

У цій повісті немає цікавих пригод. Це спроба повісті психологічної.

Вона психологічна не тому, що про псів. Та й пес у ній лише один — Лахмай.

"Психе" — грецькою мовою означає "душа", а тут розповідається про те, що відбувається в душі людини; про що вона думає, що відчуває.

Це було так.

Лежу я одного разу в постелі й не сплю. Згадую, як у дитинстві я часто думав про те, що робитиму, коли виросту.

Різні в мене були плани.

Ось виросту великий — збудую хатку. І сад у мене буде.

Посаджу в саду дерева різні: груші, яблуні, сливи. І квіти. Одні відцвітуть — розпустяться інші.

Накуплю книжок, з малюнками чи без них, аби лиш цікаві були.

Фарб накуплю, кольорових олівців, буду малювати й розфарбовувати. Що побачу, те й намалюю.

Садок доглядатиму, альтанку збудую. Поставлю в ній крісло з бильцями. Буде вона повита диким виноградом. Вернеться батько з роботи, нехай у холодку посидить. Надіне на носа окуляри, почитає газету.

А мама курей розведе. І голубник побудуємо,— високо на тичці, щоб кіт чи якийсь інший злодій не заліз.

І кролики у нас будуть.

Буде в мене сорока, я її говорити навчу.

Буде в мене поні й три собаки.

Іноді мені хотілось мати троє собак, іноді — четверо. Я навіть знав, як їх назву. Ні, все-таки краще троє — кожному по одній. Мій — Бекас, а мама з татом самі ім'я дадуть, яке вподобає.

Мамі — маленького кімнатного собачку. А захоче котика — ну, тоді й котика. Звикнуть, з однієї миски їстимуть. Собачці червону стрічечку, а котику — блакитну.

Якось я навіть запитав:

— Мамо, червону стрічку кому краще — собаці чи котику?

А мама сказала:

— Знову штани подер.

Я запитав у тата:

— У кожного старенького, коли він сидить, обов'язково має бути стільчик під ногами?

Тато сказав:

■— У кожного учня мають бути добрі оцінки, і він не повинен стояти в кутку.

Ну я й перестав питати. Вже потім усе сам придумував.

Можливо, собаки будуть мисливські. Піду на полювання, принесу дичини, мамі віддам. А може, навіть дикого кабана підстрелю, але не один — з товаришами. Мої товариші тоді теж уже будуть дорослі.

Ходитиму з ними купатись. Човна зробимо. Захочуть мама з татом — на човні їх покатаю.

Буде в мене багато голубів. Писатиму листи й посилатиму з голубами. Це будуть поштові голуби.

От і з коровами так: то, думаю, вистачить однієї; то — ні, нехай краще буде дві.

Л коли є корова — значить, є і молоко, і масло, і сир. А кури яєчок нанесуть.

Потім і вулики заведемо. Бджоли, мед.

Мама намаринує сливок для гостей на цілу зиму, наварить повидла. Буде ліс. Помандрую до лісу на цілий день. Прихоплю з собою харчів і піду збирати ягоди, суниці. А восени — по гриби. Насушимо грибів — будуть у нас і гриби.

Нарубаю дров, бага-а-ато, на всю зиму. Щоб тепло було.

Криницю треба викопати глибоку, до чистої джерельної води.

Але ж доведеться ще й купувати різні речі: чоботи, одяг. Батько буде старенький, не зможе багато заробляти. Мені самому доведеться.

Запряжу коня й повезу на базар овочі, фрукти — все, що самим не треба. А що треба — привезу. Торгуватиму і куплю якнайдешевше.

Або поскладаю яблука в кошики й попливу на кораблі в далекі країни. В жарких країнах інжир, фініки, помаранчі, і вони там усім набридли. От у мене й куплять яблука. А я у них — їхні фрукти. Привезу папугу, мавпу й канарка.

Я вже тепер і сам не знаю, чи вірив я в усе це, чи ні. Але приємно було все так вигадувати.

Іноді я навіть знав, який у мене буде кінь — гнідий чи вороний. Бо побачу, бува, якогось коня й думаю: "Отакого і я матиму, коли виросту".

Потім дивлюсь на іншого й думаю: "Ні, краще отакий". Або: "Гаразд, нехай буде два — і той, і цей".

Або візьму й знову придумаю все зовсім інакше.

Буду вчителем. Зберу людей і скажу:

— Треба збудувати добру школу, щоб не було так тісно, щоб діти не штовхались і не наступали одне одному на ноги.

Приходять діти до школи, а я питаю:'

— Вгадайте, що ми сьогодні робитимемо?

Один скаже:

— Підемо на екскурсію.

А другий:

— Діапозитиви дивитимемось.

І те і се.

А я відповідаю:

— Ні, все це теж буде, але є у нас справа й важливіша.

І тільки коли всі заспокояться, скажу:

— Я вам нову школу збудую.

А потім я вигадую різні перешкоди. Нібито школа вже майже готова, а тут раптом стіна обвалилась або пожежа. Треба все знову починати, але ми на зло будуємо ще краще.

У мене завжди все було з перешкодами. Якщо пливу на кораблі — то буря. Якщо я полководець — то спершу програю всі битви, і тільки під кінець перемога.

Бо ж нудно, коли все з самого початку вдається.

Отож при школі є ковзанка, у класах різні картини* карти, начиння, гімнастичне приладдя, опудала звірів.

Настають свята, а хлопці й дівчатка з'юрмилися перед школою і кричать:

— Впустіть нас! Не хочемо свят, хочемо до школи ходити!

Сторож їх умовляє, але марно. А я сиджу у себе в кабінеті й нічого не знаю, тому що пишу різні папери... Аж тут сторож на поріг. Постукав і заходить.

Він стукає, а я кажу:

— Прошу.

Ну сторож і каже:

— Пане вчителю, діти бунт зчинили, свят не хочуть.

А я відповідаю:

— Не біда, зараз я їх заспокою.

Виходжу, посміююсь — не серджусь. Пояснюю:

— Свята є свята. Вчителі мають відпочити. Тому що коли вони стомлюються, то сердяться і кричать на дітей.

Поговорили ми отак і вирішили: діти можуть приходити гратись на подвір'ї, але за порядком нехай самі пильнують.

По-різному я думав, що робитиму, коли виросту.

То думаю: будуть у мене тільки тато з мамою, а іншого разу — нехай і дружина буде. Щоб самим господарювати.

Шкода мені з батьками розлучатись — от і живемо ми всі гуртом, тільки через сіни. По один бік сіней — батьки, по другий — ми з дружиною. Або нехай краще буде два будиночки по сусідству. Бо старі люди люблять спокій. Щоб діти не заважали, коли вони ляжуть після обіду. А то діти скрізь носяться, тупають, стукають, галасують.

Щоправда, не знаю, як мені бути з дітьми, кого хотіти: самих хлопчиків чи ще й дівчинку? І як краще: щоб хлопчик був старший чи дівчинка?

Дружина, мабуть, нехай буде така, як мама, а діти —-і сам не знаю які. Чи то хочу, щоб вони не пустували, чи щоб сумирні були. І не знаю, що їм дозволяти, чого не дозволяти. Ну, там чужого не чіпати, цигарок не курити, не говорити поганих слів; а ще, щоб не бились і не дуже сварилися.

А що я робитиму, коли вони почубляться, не захочуть слухатись чи шкоду якусь учинять?

Які вони мають бути — старші чи малюки?

Різні зринали думки.

То хочу бути дужим, як Міхал, то як дядько Костек, то як тато.

То хочу стати дорослим назавжди, то тільки так, спробувати. Тому що, можливо, спершу це й приємно, а що як потім знову захочеться стати маленьким?

Так я думав, думав, аж поки й справді виріс. У мене вже є годинник, вуса, письмовий стіл з шухлядами — все як у дорослих. І я справді вчитель. І мені недобре...

Недобре мені.

Діти на уроках не слухаються, і я повинен весь час гніватися. Стільки різних прикрощів. Батька з матір'ю вже нема.

Ну гаразд.

Почну тепер думати навпаки.

"Що б я зробив, якби знову став маленьким? Не зовсім маленьким, а таким, щоб до школи ходити, знову гратися з дітьми. Прокинутися б уранці й подумати: "Що таке? Чи не сниться мені все це?"

Дивлюся на свої руки — і дивуюсь. Дивлюся на одяг — і дивуюсь. Вискакую з ліжка, біжу до дзеркала. Що сталось?

А тут мама питає:

"Ти встав уже? Швидко одягайся, а то до школи запізнишся".

Я хотів би, якби знову став маленьким, пам'ятати, знати і вміти все, що вмію і знаю тепер. Тільки щоб ніхто не здогадувався, що я вже був великим. А я, наче нічого й не сталося, вдаю, ніби я такий хлопчик, як усі: є в мене тато й мама, і я ходжу до школи. Так було б найцікавіше, найліпше. А я б усе підмічав, і було б так смішно, що ніхто ні про що не здогадується.

Отож лежу я якось у ліжку, не сплю і думаю:

"Знав би, нізащо не хотів би ставати дорослим. Дитині в сто разів краще. Дорослі — нещасливі. Неправда, ніби вони роблять що хочуть. Нам ще менше дозволено, ніж дітям. У нас більше обов'язків, більше прикрощів. Рідше бувають веселі думки. Ми вже не плачемо — це правда, але, мабуть, лише тому, що плакати не варто. Ми тільки тяжко зітхаємо".

І я зітхнув.

Зітхнув тяжко, глибоко: нічого не вдієш. Ніхто ніякої ради не дасть. Ніколи я уже більше не буду маленьким. І не допоможуть тут ніякі жалі.

Та не встиг я зітхнути, як стало темно. Геть темно. Нічого не бачу. Тільки дим якийсь. Аж у носі засвербіло.

Рипнули двері. Я здригнувся. Показався якийсь малесенький вогник. Як зірочка.

— Хто це?

А зірочка пливе —в темряві — все ближче і ближче. Ось уже біля ліжка, вже на подушці.

Дивлюсь — а це ліхтарик. На подушці СТоїть маленький чоловічок... На голові в нього високий червоний ковпак. Сива борода. Ага, гном. Тільки зовсім маленький — як палець.

— Я прийшов.

Гном усміхається, чекає.

І я усміхнувся. Бо подумав, що мені це сниться. Адже й дорослому, буває, насниться дитячий сон — навіть дивуєшся, звідки він узявся.

А гном каже:

— Ти мене кликав, от я і прийшов. Чого ти хочеш? Тільки швидше!

Не говорить, а якось цвірінькає, тихо-тихо. А я все чую

й розумію.

— Ти мене сам викликав,— каже,— а тепер не віриш.

І помахує ліхтариком: праворуч-ліворуч, праворуч-ліво-руч.

— Ти не віриш,— каже.— Раніше всі люди знали, що бувають чудеса. А тепер у чаклунів, гномів і відьом вірять тільки діти.

Помахує ліхтариком і головою похитує. А я навіть ворухнутись боюсь.

— Ну, назви якесь бажання. Спробуй. Невже тобі важко це зробити?

Я ворухнув губами, щоб спитати, а він уже здогадався, знає.

— Ти мене викликав Зітханням Нудьги. Багато хто думає, що заклинання — це неодмінно слова. Та ні ж бо, ні!

І головою хитає — ні, мовляв... Переступає з ноги на ногу. Кумедно так. І ліхтариком — то праворуч, то ліворуч. А я відчуваю, що вже засинаю. І широко розплющую очі, щоб не заснути. Бо заснути мені не хочеться.

— От бачиш,— каже гном,— бачиш, який ти впертий! Швидше, а то я піду. Мені довго не можна лишатись. Потім пошкодуєш...

А мені й хочеться назвати бажання, та не можу. Видно, так уже заведено на світі, що говорити легко, тільки коли тобі чогось не особливо хочеться, а от коли чогось дуже хочеш, то важко.

Бачу, що гном засмутився. Шкода мені ного. Проте сказати нічого не можу.

— Ну, бувай,— каже.— А жаль...

І ось він уже йде. Тільки тут я швидко прошепотів:

— Хочу знову стати маленьким.

Він вернувся, закрутився дзигою — і просто мені в очі ліхтариком. І цвірінькнув щось, але я не розчув. Не знаю, як гном пішов. Тільки коли я вранці прокинувся, все пам'ятав.

З цікавістю розглядаюсь по кімнаті.

Ні, це мені зовсім не снилось.

Усе правда.

День перший

Я нікому не кажу, що був дорослим, вдаю, ніби завжди був хлопчиком і чекаю, що з цього вийде. Все мені якось дивно і смішно. Дивлюсь і чекаю.

Чекаю, коли мама відріже мені хліба, ніби я сам не можу. Мама питає, чи зробив я уроки. Кажу, що так, зробив, а як насправді — не знаю.

Все як у казці про Сплячу царівну, і навіть гірше. Бо царівна проспала сто років, але й усі спали разом з нею, а потім разом з нею прокинулись: і кухарі, і мухи, і вся обслуга, і навіть вогонь у каміні. Прокинулись такими ж, як були. А я прокинувся зовсім іншим.

Я глянув на годинник і відразу відвернувся, щоб себе не виказати. Бо, може, той хлопчик не знався на годинниках?

Цікаво, що буде в школі, яких я там зустріну товаришів? Чи помітять вони що-небудь, чи думатимуть, що я вже давно ходжу до школи? Дивно, що я знаю, до якої мені школи йти, на якій вона вулиці. Знаю навіть, що наш клас на другому поверсі, а я сиджу за четвертою партою, біля вікна. А поруч зі мною Гаєвський.

Іду, розмахуючи руками, марширую. Легкою ходою, виспаний. Зовсім не так, як коли був учителем. Роздивляюсь на всі боки. Вдарив рукою по бляшаній вивісці. Сам не знаю, навіщо я це зробив. Холодно, навіть пара з рота йде. Навмисне дихаю так, щоб було більше пари. Мені 1 спадає на думку, що я можу засвистіти як паровоз. І почати пускати пару, і бігти, а не йти. Та я якось соромлюся. Ну, а, власне, чого? На те ж я й хотів стати маленьким, щоб мені було весело.

Та ураз якось не можна. Спершу треба до всього придивитись, і вже тоді.

Йдуть учні й учениці, йдуть дорослі. Я дивлюся, хто з них веселіший. І ці йдуть спокійно, і ті спокійно. Зрозуміло: адже на вулиці не можна пустувати. Та й не розворушилися ще. Я — інші річ: адже я всього один день як став дитиною, мені весело.

І якось дивно. Ніби я соромлюся чогось...

Дарма. Першого дня так і має бути. Потім звикну.

Іду я й раптом бачу величезного воза. А кінь ніяк його з місця не зрушить. Видно, погано підкутий — ноги ковзають. Гурт хлопчаків стоїть і дивиться. Зупинивсь і я.

"Зрушить чи не зрушить?"

Розтираю вуха, тупцяю, а то ноги мерзнуть,— швидше б уже віз покотив, тоді б усе скінчилося... А йти, так нічого й не побачивши, шкода. Кінь, можливо, впаде, як тоді впорається возій? Якби я був дорослий, то прийшов би байдуже мимо: мабуть, і зовсім не помітив би. А коли я хлопчик, мені все цікаво. Дорослі раз по раз нас штовхають, бо ми їм заважаємо. І куди вони так квапляться?

Ну гаразд. Віз нарешті рушив. І ось я приходжу до школи. Роздягаюся в своєму класі. А там уже говорять, що Вісла замерзла.

Сьогодні вночі.

Один каже, що це неправда. Сваряться. Точніше, не сваряться, а сперечаються.

— Дивіться на нього! Перший мороз, а в нього Вісла замерзла! Ну, сало, може, й пливе...

— А от у тім-то й річ, що не пливе.

— Не забивай нам баки!

Тут і інші хлопці втрутились. Дорослий, мабуть, сказав би, що вони сваряться. І правда, один каже: "Ти дурень!", а другий йому: "Сам телепень!" Від Вісли перейшли до снігу. Випаде сьогодні сніг чи ні? Якщо дим з комина йде вгору — значить, снігу не буде. І по горобцях можна взнати, чи буде сніг. Хтось каже, що бачив барометр.

І знову:

— Дурню!

— Зате ти розумник!

— Брешеш!

— А може, це ти брешеш?

Участь у суперечці беруть не всі. Декотрі стоять, самі нічого не говорять, а тільки слухають.

Я теж слухаю і пригадую, що й дорослі ж у кондитерській часто сваряться: не через сніг, а через політику. Точнісінько так само. І так само кажуть:

— Б'юсь об заклад, що президент не прийме відставки!!

А тут:

— Б'юсь об заклад, що снігу не буде!

Дорослі не кажуть "дурень", "брешеш" — сперечаються чемно, але теж галас зчиняють.

Стою я собі отак, аж тут влітає Ковальський.

— Слухай, ти приклади розв'язав? Дай переписати. У нас учора гості були. А вчителька, може, перевірятиме.

Я мовчки розкриваю сумку й дивлюся, що робиться в зошиті. Наче він не мій, а іншого хлопчика, який за мене вчора вивчив уроки.

Лунає дзвінок. І Ковальський не чекає, коли я йому дозволю, хапає зошит і мчить до своєї парти. І раптом мені спадає на думку, що коли він усе перепише точнісінько як у мене, вчителька може це помітити й подумає, що то я в нього скатав. Ще в куток мене поставить.

Стало мені смішно, що я в кутку стоятиму.

А Вишневський запитує:

— Чого смієшся?

— Так, згадалась одна річ,— кажу я й далі сміюсь.

А він:

— Божевільний. Сміється сам не знає з чого.

Я кажу:

— Зовсім я не божевільний. Може, й знаю, та тільки тобі говорити не хочу.

А він:

— Ти ба, які секрети!

І відійшов ображений.

Дивно, що я знаю, як їх усіх звуть: адже я бачу їх уперше й вони мене теж. Геть як у сні.

Аж ось заходить учителька, а Ковальський зошита не віддав. Я йому тихенько: "Ковальський, Ковальський!", а він не чує або вдає, що не чує. Вчителька каже:

— Ти чого крутишся? Сиди спокійно.

А я думаю: "Ну от і заробив перше зауваження".

А сиджу я неспокійно тому, що зошита в мене нема. Я заховався за учня, який сидить попереду, і чекаю, що буде.

Боюсь. Неприємно боятися. Якби я був дорослий, я б не боявся. Ніхто б прикладів у мене не списував. А коли я учень і товариш мене попросив, не міг же я йому відмовити. Він би відразу сказав, що я егоїст, тільки про себе й думаю. Сказав би, що я хитрий — хочу, щоб учителька лише мене одного хвалила.

Мабуть, я вчитимусь краще за всіх, бо я ж уже один раз закінчив школу. Правда, призабув дещо, та одне діло пригадувати, а інше — вчити заново.

Вчителька пояснює граматичне правило, а я його давно знаю. Вчителька велить нам писати, а я — раз і написав. Написав і сиджу. Вчителька помітила, що я нічого не роблю, питає:

— А ти чого не пишеш?

Я кажу:

— Вже написав.

— Покажи-но, що ти там написав,— каже вчителька, і видно, що вона роздратована.

Я йду до вчительки й показую їй зошит.

— Так, добре, проте одну помилку ти все-таки зробив.

— Де? — питаю я, ніби дивуючись.

Я навмисно зробив помилку, щоб учителька не здогадалася, що я вже один раз кінчав школу.

Вчителька каже:

— Пошукай сам, де помилка. Якби ти так не поспішав, міг би зовсім добре написати.

Я вертаюсь на своє місце і вдаю, що шукаю помилку. Прикидаюся, що дуже зайнятий.

Доведеться мені виконувати завдання повільніше, але тільки спочатку. Потім, коли я вже буду найкращим учнем у класі, вчителі звикнуть до того, що я здібний.

Одначе я починаю нудьгувати. Вчителька питає:

— Знайшов помилку?

Я кажу:

— Знайшов.

— Ану, покажи.

Вчителька каже: "Так, правильно". І лунає дзвінок.

Дзвінок — починається перерва. Перепочинок. Черговий виганяє всіх із класу й відчиняє вікна.

А мені що робити? Дивно мені здалося, що я гасатиму подвір'ям з хлопчаками. Але я пробую, не відстаю від решти!

Чудово, весело. Просто чудово!

Як давно я не бігав!

Коли я був молодим, то пускався навіть, бувало, навздогін за трамваєм або поїздом. Іноді я пустував з дітьми у знайомих. Вдавав, що хочу їх спіймати, та не можу—тікають. Це коли я був молодим. Потім уже я за трамваєм не поспішав. Не встиг на один — почекаю іншого. А коли я жартома наздоганяв дитину, то ступлю кілька кроків, а потім тупаю ногами на одному місці. А вона біжить щодуху і тільки здаля озирається. Або бігає довкола мене, роблячи великі кола, а я кружляю на одному місці і вдаю, що зараз кинусь навздогін. Вона думає, що якби я захотів, то зразу б її спіймав, тому що я дорослий. А я не можу. Сили, правда, в мене є, проте серце зразу сильно калатати починає і духу бракує. По сходах я вже теж піднімався повільно, і якщо високо було, то відпочивав по дорозі.

А тепер мчу так, що вітер у вухах свистить і в обличчя б'є. Я спітнів, але дарма. Гарно, весело. Я навіть підстрибнув від радості й крикнув:

— Як чудово бути маленьким!

Але тут-таки злякався й озирнувся — чи не чув хто? Адже можуть, подумати, що коли я так радію — значить, не завжди був маленьким.

Мчу так, що аж в очах миготить. Стомився. Та досить зупинитися на хвилину, відсапатись — як уже відпочив, і знову мчу далі.

Добре, що лечу як стріла, не те що раніше — човг-човг, плентаюся крок за кроком.

0 добрий гноме, як я тобі вдячний!

Адже для дітей біг — як їзда верхи, учвал, "з вітром наввипередки". Нічого не пам'ятаєш, ні про що не думаєш, нічого не бачиш — тільки життя відчуваєш, повноту життя. Відчуваєш, що в тобі й навколо тебе повітря.

Чи наздоганяєш, чи тікаєш — все одно! Швидше!

Я впав. Розбив коліно. Боляче. Дзвінок.

Шкода. Ще б трохи. ІДе б хвилинку.

— Хто швидше, я чи ти?

Нога вже не болить. Вітер знову шмагає в обличчя, в груди. Знову мчу стрімголов, щоб бути першим. Дивом не наштовхуюсь на дітей, долаю перешкоди. Поріг школи, хапаюсь рукою за перила — і вгору по сходах. Не озираюсь, відчуваю, що лишив його далеко позаду. Перемога!

1 з усього розгону у вузенькому коридорі — бух на директора! Той мало не впав.

Я бачив директора, але зупинитись уже не міг. Геть як машиніст, шофер чи вагоновожатий.

Цієї хвилини я зрозумів, що дітей даремно звинувачують: вони не винні,— це випадок, нещастя, але не провина. Можливо, я й справді позбувся спритності? Боже мін, стільки років, стільки років!

Я міг би змішатися з юрбою дітей, тому що всі бігли. Але я ж тільки перший день учень.

І я, мов дурень, зупинився. Навіть не сказав: "Пробач-те..." А директор схопив мене за комір і як струсоне! Аж голова в мене зателіпалась... І такий злий...

— Як тебе звуть, урвителю?

Я завмер. Серце так калатає, що слова вимовити не можу. Він знає, що я ненавмисне,— значить, повинен пробачити. Але, з іншого боку,,так, з розгону, налетіти на директора... Адже він міг упасти, забитися. Я хочу щось сказати, проте весь тремчу і язик прилипає до горлянки. А директор знову струсонув мене й кричить:

— Будеш ти відповідати чи ні? Я питаю, як твоє прізвище?

А навколо вже юрба. Всі дивляться. І мені соромно, що таке збіговисько. Тут саме вчителька проходила, погнала всіх до класу. Я один лишився. Опустив голову, немов злочинець.

— іди в учительську!

Я кажу тихо:

— Пане директор, дозвольте пояснити.

А директор:

— Ну, що там іще пояснювати! Чому зразу не відповідав, коли я прізвище питав?

Я кажу:

— Соромно було: всі стоять, дивляться.

— А гасати як очманілому тобі не соромно? Прийдеш завтра з матір'ю.

Я заплакав. Сльози самі котяться, мов горох. І в носі умить стало мокро. Директор подивився, і, видно, йому мене шкода стало.

— От бачиш,— каже,— як погано пустувати, потім плакати доводиться.

Якби я зараз перепросив, він би вибачив. Але мені соромно просити вибачення. Мені хочеться сказати: "Покарайте мене, будь ласка, якось інакше, навіщо маму засмучувати". Хочеться, та сказати не можу, сльози перешкоджають.

— Гаразд, іди до класу, урок почався.

Я вклонився, іду. В класі знову всі дивляться на мене. І вчителька дивиться. А Марнльський мене ззаду підштовхує:

— Ну, що?

Я не відповідаю, а він знову:

— Що він тобі сказав?

Я розізлився. Ну чого він чіпляється, яке йому діло?

Вчителька каже:

— Марнльський, прошу не розмовляти.

Певне, вчительці теж хотілося, щоб він дав мені спокій.

Видно, зрозуміла, що в мене горе,— за весь урок жодного разу не викликала.

А я сиджу й думаю. Мені багато про що треба подумати. Сиджу, не слухаю, не знаю навіть, про що говорять. А це якраз арифметика.

Діти підходять до дошки, пишуть, витирають. Вчителька взяла крейду і щось говорить, пояснює. Я гірше за глухого. Бо й не чую і не бачу. І навіть не вдаю, що розумію.

Вчителька, мабуть, відразу здогадалася, що я не слухаю. Либонь, добра, інша на зло викликала б. Тепер я розумію, чому в дітей, коли їм щось одне не вдається, то й інше не клеїться. Відразу віру в себе втрачаєш. А мало б бути так: один висварить, а інший похвалить, підбадьорить, утішить. Та й чи треба сваритись? Сам не знаю... Може, треба, а може, й ні.

А я як чинив, коли був учителем? Всяк бувало. Ну гаразд, я налетів на директора, і він схопив мене за комір. А що ще він міг зробити? Розгнівався, потім заспокоївся. Та ось чи пробачив?

Сказав: "Іди до класу".

І не знаю, чи приходити мені завтра з мамою, чи ні.

І ось я думаю.

Всього лише кілька годин я дитина, а як багато вже пережив. Двічі мені довелось відчути страх: один раз, коли в мене Ковальський зошит узяв, вдруге — з директором. А з директором це ж іще не все, і я не знаю, як мені бути.

Зазнав же я сорому, коли мене, наче злодія, за барки тримали. Адже дорослого ніхто не хапає і не трясе, коли він ненароком когось штовхне. Правда, дорослі обережніше ходять, але все-таки іноді це з ними трапляється.

Але ж дітям не заборонено бігати? А якщо ні, то хто має бути обережнішим: я, малий хлопчик, чи досвідчений педагог?

Дивно, що мені ніколи це не спадало на думку, коли я був дорослим.

Всього лише кілька годин я дитина, і вже перші сльози. Та й тепер, хоча очі в мене сухі, на серці образа.

І це ще не все. Адже я і впасти встиг. Спускаю панчоху, дивлюся: шкіру на коліні зідрано — не до крові, але боляче. Точніше, не боляче, а пече. Спершу я цього не відчув, а тепер, коли сиджу ось так, і на душі мені гірко...

Всього лише дві години, як я учень, а вчителька вже зробила мені зауваження, щоб я не крутився і сидів спокійно.

А що було б, якби вона знала, що я дав списати приклади? Що було б, якби вона сказала мені: "Повтори"?

Я не слухаю. Нічого не слухаю. А в класі треба не тільки спокійно сидіти, а й знати, що робиться навколо.

Виходить, я і ошуканець, і неуважний, і бігаю мов очманілий, а все лише тому, що я — знову дитина. А якщо так, то, можливо, краще було лишатись дорослим?

І мені стало шкода того коня, котрий не міг зрушити воза, тому що був погано підкутий, а віз важкий, і в нього копита по льоду ковзали.

Я ще трохи подумав про коня, потім знову вернувся до своїх думок.

"А чи було мені краще, коли я був дорослим? Можливо, директор ще й пробачить. По коридору я тепер обережніше ходитиму. Може, й справді вночі випаде сніг? А я так сумую за снігом, наче він мені брат рідний".

Глянув я у вікно — сонця не видно, така завірюха. Не пам'ятаю, чи побились вони врешті об заклад щодо снігу. І я подумав, що в Америці дорослі теж люблять з будь-якого приводу битись об заклад.

Можливо, діти й справді не так уже й різняться від дорослих, тільки інакше живуть і прав мають менше?

А за вікном хмара ще більша стала, чорна. І мені спало на думку: "Дитина — як весна. То сонце визирне — і тоді ясно й дуже весело і гарно. То раптом гроза — спалахне блискавка і вдарить грім. А дорослі ніби завжди в тумані. Тоскний туман їх оточує. Ні великих радощів, ні великого смутку. Все якось сіро і серйозно. Бо ж я пам'ятаю. Наша радість і смуток налітають, мов ураган, а їхні — ледве плентають. Пам'ятаю".

Це порівняння мені сподобалось. Так, якби навіть я і міг знову змінитись, я волів би ще побути дитиною.

І так мені стало добре й спокійно, як буває, коли вийдеш увечері в поле, а вітрець лагідно лоскоче тобі обличчя — наче хтось рукою доторкнувся. А на небі зорі. І все спить. І тільки запах поля й лісу.

Швидко пролетів для мене цей час. Якщо я змову буду вчителем, то ніколи не стану викликати учня, з яким скоїлась біда. Нехай подумає, заспокоїться, відпочине.

Я навіть здригнувся, коли пролунав дзвінок.

І тут відразу почали чіплятися:

— Ти чому плакав? Що тобі директор сказав?

Дорослі не дозволяють битись. Вони думають, що ми б'ємося заради втіхи. Звісно, є і бешкетники — хлопчаки, котрі дужчі й зачіпають слабших. Ми їх уникаємо, обходимо, поступаємось. Та вони від цього тільки більше нахабніють. І, коли вже терпіти несила, доводиться нарешті їх провчити. На щастя, таких небагато. Вони — наше прокляття. І смішно, що через них дорослі звинувачують нас усіх. Дорослі не знають, що таке забіяка, а забіяка й най-сумирнішого може розлютити.

Ну, сталася біда. Кожен сам може здогадатися, що мені сказав директор, коли я його мало не перекинув. Навіщо питати: "Що? Як?"

І хоча б один. А від одного відчепився, другий підходить — і знову все спочатку. Адже бачить, що не хочу говорити. Я й не знайомий з ним, майже не розмовляю — і цей своєї:

— Це ти налетів на директора? Він, мабуть, велів тобі з матір'ю прийти?

Ні, не дадуть людині побути сумним. Лізтимуть, поки з сумного не зробишся злим.

Першому я відповідаю спокійно. Другому кажу:

— Відчепись.

Третьому:

— Не лізь!

Четвертого я відштовхую.

Тепер підходить Вишневський. Вранці він казав, що я божевільний, а тепер хоче, аби я йому все розповів.

— Ну що? Чого ти ревів? Дуже він тебе висварив? Треба було сказати, що тебе штовхнули.

— Сам бреши, коли хочеш,— кажу я.

І тієї ж миті пошкодував про це.

— Ти ба, який правдолюб! Гляньте, хлопці, який святий

знайшовся!..

Я хочу піти, а він не пускає.

— Стривай, куди поспішаєш?

Йде поруч і підштовхує.

Я взяв та й пхнув його. А він іще більше розійшовся:

— Не пхайся, школа не твоя. Думає, як його вчителька похвалила, що одну помилку зробив, то він уже й хвоста може розпускати.

Першої хвилини я навіть не зрозумів, що він там меле. Потім тільки збагнув.

Я вже підходжу до дверей, а він не пускає:

— Малятко,— каже.— Наплакалось немовлятко. Роз-пхинькалося дівчаточко.

І брудною лапою лізе мені до обличчя.

Я замахнувся. Він сильний, цей Вишневський. Але я до того розізлився, що мені однаково — хай буде що буде. Якби діло дійшло до бійки, було б йому непереливки.

А що сказав би директор, якби випадком проходив повз мене? Звичайно, що винен я. Один раз уже попався, а тепер знову. Він мене відразу запам'ятав. Коли б сталося щось, відразу вся провина на мені. Тому що я бешкетник. "Я тебе знаю. Це вже не вперше".

Коли я був учителем, я теж так казав.

Аж ось заходить учителька: перевірити, чи всі вийшли з класу.

— Виходьте, діти! Трохи побігайте.

А він, безсоромний, іще скаржиться:

— Пані вчителько, я хотів вийти, а він мене ие пускає.

Мені стало до того гидко, хоч плюнь.

— Ну, йдіть, ідіть!

Він примружив одне око, скривив рота і, наче блазень, широко розставляючи ноги, вийшов з класу. Я за ним.

У двір я не пішов. Чекаю, коли скінчиться перерва.

Підходить Мундек. Подивився на мене й каже тихенько:

— Хочеш, підемо пограємось?

Я кажу:

— Ні.

Він іще постояв, подивився, чи не захочу я з ним заговорити.

Цей — інша річ. Я йому кажу: так, мовляв, і так.

— Не знаю, пробачив чи ні,

Мундек подумав.

— А ти дізнайся. Це він зі злості так сказав. Зайди в учительську, спитай,— певне, забув уже.

А потім був урок малювання.

Вчителька сказала, щоб кожен малював що хоче: який-небудь листок, або зимовий пейзаж, або ще щось.

Я беру олівець. Що б його намалювати?

А малювати ніколи ие вчився. Коли був дорослим, теж не дуже вмів. Загалом у мій час недобрі були школи. Суворі, нудні. Нічого там не дозволяли. Таке все було чуже, так було холодно й душно, що, коли мені потім снилася школа, я завжди прокидався в холодному поту. І завжди був щасливий, що це сон, а не правда.

— Ти ще не починав? — питає вчителька.

— Думаю, з чого почати.

А у вчительки малювання біляве волосся й добра усмішка. Вона подивилася мені в очі й каже:

— Ну, думай, може, і придумаєш що-небудь гарне.

І, сам не знаю чому, я сказав:

— Я намалюю школу — як раніше було.

— А ти звідки знаєш, як було раніше?

— Тато розповідав.

Довелось мені збрехати.

— Добре,— каже вчителька,— це буде дуже цікаво.

Я думаю:

"Вийде чи не вийде? Дарма, адже й ініні хлопчаки не такі вже великі художники".

Малюю я кепсько, ну то й що? У найгіршому разі — посміються. То й нехай сміються...

Є такі картини, які з трьох картин складаються: одна посередині, а дві обабіч. Усі вони різні, але складають одне ціле. Така картина називається триптих.

Я розділив сторінку на три частини. Посередині намалював перерву. Хлопчаки ганяються один за одним, а один щось накоїв — учитель скубе його за вухо, він вивертається і плаче.

А вчитель його міцно за вухо тримає й лупить щосили по спині, неначе шпіцрутеном. Хлопчина трохи підняв ногу й ніби висить у повітрі. А решта навколо стоять, голови похнюпили, нічого не говорять — бояться.

Це посередині.

На картині праворуч я намалював урок — як учитель б'є учня лінійкою по руках. Сміється один лише підлабузник з першої парти, а іншим шкода.

На картині ліворуч — шмагають справжньою лозиною. Хлопець лежить на лаві, сторож тримає його за ноги. А вчитель каліграфії з борідкою підняв угору руку, в руці — лозина.

Отака похмура картина, наче все це в тюрмі. Я навмисне дав темне тло.

Згори я надписав: "Триптих, стара школа".

Коли мені було вісім років, я ходив до цієї школи. Це була моя перша початкова школа, називалась вона підготовча.

Пригадую, одного хлопчика відшмагали. Бив його вчитель каліграфії. Не знаю тільки, чи вчителя звали Кох, а учня Новацький, чи учня Кох, а вчителя Новацький.

Страшенно я тоді боявся. Мені здавалося, що, коли скінчать його бити, схоплять мене. І нестерпно соромно було, бо його били по голому тілу, спустивши штани. І це — при всьому класі, на уроці каліграфії.

Гидко мені потім було дивитись і на хлопця, і на вчителя. І коли хтось гнівався чи гримав, мені здавалося, що зараз почнеться екзекуція.

Той Кох чи Новацький був хлопцем непорядним. Одного разу вій чергував і, замість намочити ганчірку під краном, взяв і напудив на неї. А тоді ще й хвалився, усім розповідав про це.

Учитель зайшов, звелів витерти брудну дошку. Ніхто не захотів. То він розізлився і сам узяв ганчірку. Вже не пам'ятаю, чи сміятись усі почали, чи як, досить того, що йому все розповіли. За це винуватець і дістав лозини.

Я був тоді зовсім маленький і ходив до тієї школи недовго. Але я бачу все так ясно, ніби це було вчора. І відчуваю все так само.

І ось я малюю. Олівець так і бігає по паперу. Мені навіть дивно.

Голівки в учнів виходять маленькі, проте я стараюсь, щоб усі вони були різні й кожне обличчя мало свій вираз. І щоб усі учні були в різних позах: один сперся на лікоть, другий трохи підвівся. Себе я теж намалював, тільки не в першому ряду.

Малюю, а вуха в мене так і горять: жарко, і ніби когось наздоганяю.

Це я малював з натхненням.

Адже я був уже один раз дорослим і знаю, що називається натхненням. У Міцкевича, коли він писав "Імпровізацію", було натхнення. Проповідники теж з натхненням свої проповіді виголошували.

Натхнення — це коли важка робота стає раптом легкою. І тоді дуже приємно малювати, писати, витинати, що-не-будь майструвати. Все тоді виходить, а ти навіть і сам не знаєш, як ти це робиш. Ніби все само собою робиться, ніби хтось за тебе працює, а ти тільки спостерігаєш. А коли скінчиш, дивуєшся — немовби це не твоя робота. І стомився, і задоволений, що так добре вийшло.

Коли приходить натхнення, то не помічаєш навіть, що діється довкола.

По-моєму, діти часто працюють з натхненням, тільки їм заважають.

Приміром, розповідаєш що-небудь, або читаєш, або пишеш. І виходить добре. Чи зразу розв'язав задачу. Навіть може вийти якась помилка, та все-одно це не помилка або помилка дуже маленька. А тут раптом перервуть, примусять виправити, повторити, щось іще додадуть, розтлумачать. І вмить усе пропало. Ти злишся, тобі вже й продовжувати не хочеться, і нічого не виходить.

Натхнення — це ніби розмова людини з богом. І ніхто не має права втручатися. Тому що в цей час вона має бути сама, нічого не бачити, не чути.

Так було й зі мною. Вчителька стоїть біля моєї парти іі дивиться, як я малюю, а я й не помічаю. Знай собі малюю. Тут рисочку додам, там цяточку, і виходить усе краще й краще.

Вчителька, мабуть, довго так стояла, тільки я цього не

знав.

А я подивлюся здаля на малюнок і знову щось підправлю, та все обережніше. Бо якщо надто багато підправляти, можна все зіпсувати. Я стомився. І раптом відчув, що на мене дивляться. Підняв голову, а вчителька усміхнулась і погладила мене по щоці.

Я не люблю, коли мене хтось гладить чи доторкається. Але рука у вчительки була прохолодна і м'яка. І я теж усміхнувся.

Вчителька питає:

— Звідки ти знаєш, що це триптих?

— Знаю, я на картині бачив, на листівці, в костьолі.

Я збиваюсь і червонію чимраз більше. А вчителька питає:

— Можна? ,

Я подаю їй зошит і кажу:

— Прошу.

Вчителька оглядає мої давні малюнки і цей, останній. А Вишневський зіскочив зі своєї нарти і теж носа суне, каже:

— Триптих.

Я злякався, що вчителька почне мій малюнок хвалити і всім показувати. Невже вона не розуміє, що серед стількох дітей завжди знайдеться один заздрісник чи якийсь блазень, який буде потім чіплятись і висміювати? І вчителька, видно, зрозуміла це, тому що звеліла Вишневсько-му сісти на місце, а мені сказала тільки:

— Ну, тепер відпочинь.

Закрила зошит і обережно поклала переді мною на парту.

Обережно, акуратно.

Я тієї ж миті подумав, що якби я знову став учителем, то не кидав би зошити на парту, коли неправильно написано, не перекреслював би жирною рискою, що аж чорнило бризкає. Я клав би їх так само обережно, акуратно, як ця вчителька.

Відпочивав я недовго: урок скінчився. Мені треба йти в учительську. Але в дверях учительської стоїть директор, і я зупинився. І вчителька поруч стоїть. Хтозна, що мені казати. І сторож підходить...

Я вже двічі починав: "Будь ласка, пане директор...", але знаю, що директор не чує, бо я промовив тихо. Страх як неприємно, коли тобі треба щось сказати, а почати соромно.

Вони розмовляють про якісь там свої справи, а я навіть нічого не чую. Нараз директор звертається до менеї

— Іди в шостий клас і подивися, чи там глобус. Та мерщій, кулею!

І тільки він глянув н.а мене, як, видно, все пригадав, бо сказав:

— Та дивись. Не налети на когось по дорозі!

Прибіг я в шостий клас, а діти мені кричать:

— Гей, вимітайся, чого приліз?

— Глобус у вас?

— Ти ба, чого захотів!

І виштовхують. Я поспішаю, а вони ще штовхаються. Я вирвався і кажу:

— Директор питає.

А один не розчув і репетує:

— Ти ще тут? Забирайся, щеня, поки ціллйі

Я не знав, що робити. Знову кричу:

— Директор!

—• Що — директор?..

— Питає, чи глобус у вас?

— Нічого у нас немає, ясно?

Ляснув мене рукою по голові й грюкнув дверима перед самим носом.

Я вертаюсь до вчительської, а що казати, не знаю.

— Вони сказали, що нема.

На щастя, один учень саме несе глобус. І сердиться, що знову поламають. Порозумітися з директором немає ніякої змоги, а відкладати не хочеться. І я у відчаї потягнув за рукав учительку. Не потягнув, а ледь тільки доторкнувся і кажу тихенько:

— Пані вчителько...

Вона почула. Відійшла зі мною вбік, нагнулася:

— Ти чого?

І тут я сказав зовсім тихо:

— Попросіть, будь ласка, директора, щоб він маму не викликав.

Так тихо сказав, ніби на вухо. Незручно бути маленьким. Весь час треба задирати голову… Все відбувається десь нагорі, над тобою. І відчуваєш себе якимсь розгубленим, кволим, нікчемним. Може, тому ми любимо стояти біля дорослих, коли вони сидять,— так ми бачимо їхні очі.

— Чому директор викликає твою маму?

Мені соромно сказати. Неприємно розповідати таку дурницю. Я опустив голову, а вчителька нагнулася ще нижче.

— Адже якщо я не знаю, я й просити не можу. Ти дуже наколобродив?

Я кажу:

— Ні.

Та я й сам не знаю, чи так це.

— Ну, розкажи.

Можливо, ми тому неохоче розповідаємо про щось дорослим, що вони завжди кудись поспішають. Завжди здається, що все це їх не стосується, що вони просто так скажуть що-небудь, аби відкараскатися,

відчепитися швидше. Та й правда, у них свої справи, а в нас — свої. От ми й стараємося завжди розповісти коротко, щоб не забивати їм голову. Ніби наша справа не така вже важлива, нехай тільки скажуть: так чи ні.

— Я біг по коридору. І налетів на директора.

— І вдарив його?

— Ні, тільки рукою вперся йому в черево.

— В живіт,— поправила вчителька.

І усміхнулась.

А за хвилину все вже було залагоджено. Я подумав: "Дякую",— і пішов до класу. Навіть не вклонився. Це, мабуть, було нечемно. Та нехай, дарма. Аби тільки знову сісти за парту, щоб швидше все це скінчилося.

А на останньому уроці вчитель читав про ескімосів. Зима в них триває півроку, а оселі вони будують із снігу. Такі хатини називаються "іглоо". Можна і вогонь всередині розпалювати, але має бути завжди холодно, бо розтане житло.

Коли я був дорослим, я вже знав усе це про ескімосів і, можливо, навіть більше. Та мені якось було не до них. Я навіть жодного разу не подумав про те, чи є вони насправді. Тепер інша річ. Тепер мені їх шкода.

Хоча очі в мене відкриті й дивлюсь я на вчителя, а бачу безкраї крижані поля — тільки лід і сніг. Жодного кущика, жодного деревця. Ні сосни, ні билинки. Нічого. Тільки лід і сніг. Потім настає ніч. Вітер, пітьма, іноді лише північне сяйво. І я відчуваю цей холод і цю нудьгу.

Бідолашні ескімоси, холодне в них життя! У нас найбідніший хоч на сонечку може погрітись.

Коли вчитель читав, так тихо було. Лише один раз позаду хтось зашепотів. Учитель навіть і не глянув на нього, але ми озирнулись. Якби й знайшовся друрень, якого б це не обходило, він не насмілився б заважати. Нехай би тільки спробував!

Принишклі діти так і вп'ялися очима в учителя, навіть кліпнути бояться. Мабуть, теж бачать перед собою вічні крижані поля.

Шкода, що географія була не перед уроком малювання. Я б тоді краще намалював. Я намалював би очі дітей.

Правда, коли того учня карали лозиною, діти дивились інакше. Зараз у їхніх очах мрійливий вираз, а тоді був жах.

Я дістаю зошит для малювання, роздивляюся свій триптих і перестаю слухати. Стомився я від переживань за цих нещасних ескімосів.

Добре, що я знову маленький. І добре, що я не ескімос чи китаєць. Скільки дітей страждають на світі. Циганчата, китайці, негри. Дивно влаштовано світ. Отак народишся негром, і потім до смерті ним лишаєшся. А що вдієш?

Раптом у класі зчинився шум. Що таке? Всі кричать, сперечаються. Я не зразу здогадався, про що читав учитель. Мабуть, про те, як полюють на моржів і тюленів.

Усі про щось запитують. Один хоче знати одне, другий — інше. Навіть з-за парт повибігали. Учитель каже, щоб усі сіли, що він через крик нічого не чує і, поки всі не заспокояться, відповідати не буде. А діти не можуть заспокоїтись, бо кожному кортить знати все детально.

— А хліб ескімоси їдять? А чому вони не поїдуть туди, де тепліше? А чи не можна їм збудувати цегляні оселі? А хто дужчий, морж чи лев? А може ескімос замерзнути до смерті, якщо заблукає? А вовки там є? А читати вони вміють? А чи нема серед них людожерів? Чи люблять вони білих? Чи є в них король? Звідки вони беруть цвяхи для санчат?

Один розповідає, як його дідусь одного разу взимку заблукав у полі. Другий — про вовків. Кожен кричить, щоб решта сиділи тихо, бо він сам хоче сказати чи запитати щось важливе.

Якщо людині до чогось нема діла, вона може й почекати. А до ескімосів дітям ще й як є діло. Адже вони хвилину тому ніби самі жили на краю землі, на самісінькому полюсі, і тепер хочуть знати, як живуть їхні близькі, знайомі, родичі, які там лишились і яким погано. Прагнуть їм допомогти.

Коли раніше висилали в Сибір політичних в'язнів і хто-небудь звідти повертався, то матері, сестри й наречені теж розпитували, яке там життя, що вони там роблять, вернуться колись чи ні? Бо ж із листа небагато можна дізнатися.

І з книжки так само. Вчитель повинен ще раз сам розповісти все, що йому відомо про моржів, про сніг, про оленів, про північне сяйво. А дещо й повторити. Тому що діти від хвилювання не все чули.

Для вчителя це четвертий урок, четверта година роботи в школі, а для класу — звістки з далекого краю від дорогих людей. І вчитель стомився, і ми — тільки по-різному.

І ось наростає роздратування. З нього досить, а ми хочемо ще!

Вчитель майже розсердився. Погрожує, що нізащо ніколи нічого не читатиме.

Ніколи!

На хвилину стало тихіше, хоча ніхто н не повірив. Якби він сказав "тиждень", а то — "ніколи". Л якийсь дурень починає блазнювати.

— Е, ні, пан учитель не такий лихий! Вони — йолопи, що галасують, але хлопці непогані!

Ніби й заступається, проте відразу видно, що хоче вчителя із себе вивести, щоб скандал вийшов. І вчитель розкричався. Завжди один такий знайдеться. Чи йому ні до чого діла немає, і він навіть не любить, коли урок цікавий, тому що тоді в класі має бути тихо,— адже всі слухають. Чи просто на зло заважатиме, бо йому саме в цей час щось не сподобалося.

Вчитель уже дивиться, кого б вигнати за двері, вже глянув на годинник, бо хоче, щоб швидше все це скінчилось. І всім стає неприємно. Навіть сам учитель шкодує, що все так вийшло, тому що знає: слухали його добре. І він стримується, витискає з себе усмішку й каже:

— Ну, ти там, ораторе, повтори, про що я читав.

Починається звичайний урок: учитель запитує, а клас ні

бе ні ,ме. І вчитель думає, що ми нічого не знаємо, просто дурні хлопчиська.

Коли я був дорослим, чим ближче мене щось торкалося, тим легше мені було про це говорити. А в дітей, видно, інакше. Якщо тебе щось дуже хвилює, то відповідати важко, хоч би ти навіть і знав. Діти нібито соромляться, що скажуть не так, як відчувають. На жаль, у школі треба відповідати казенно, на оцінку, чи добру чи погану, а не так, як відчуваєш насправді.

Урок скінчився нудно, і лише на перерві ми по-справж-пьому розговорилися про ескімосів. Один запам'ятав одне, другий — інше. 1 хлопці сваряться:

— Так учитель читав.

— Неправда!

— Ти, може, гав ловив, коли читали?

— Сам ти ловив.

Закликають свідків.

— Правда, вчитель читав, що вікна роблять з криги?

— Правда ж, тюлень — риба?

— Ну гаразд, спитаємо вчителя!

Певне, кожен, як і я, замислився в якомусь місці й потім уже не міг наздогнати. Тому кожен пам'ятає щось своє. І лише весь клас разом знає все.

Тепер хлопці гратимуться в ескімосів десь на сходах чи у дворі й розкажуть про них тим, хто не був на уроці, і ще від себе вигадають, щоб було цікавіше.

Додому я вертався з Мундеком.

Вулиця мені тепер видається надзвичайно цікавою. Все цікаве: і трамваї, і собака, і солдат, що проходить мимо, і крамниці, і вивіски на крамницях. Усе нове, незнайоме, ніби щойно пофарбоване. Не те що

незнайоме, бо ж я знаю, що це трамвай, але мені ще хочеться знати, парний у нього номер чи непарний.

— Давай вгадувати, який буде перший трамвай — парний чи непарний і менше чи більше сотні?

От і є розвага.

Солдат — отже, треба подивитись, які в нього нашивки: піхотинець він чи артилерист.

Майстер порається з телефоном, робітники лагодять каналізацію. Ну як не зупинитися — може, станеться щось цікаве?

Про все приходять у голову нові думки. Дорогою нам зустрілося багато собак. Один облизав носа язиком.

— Собакам не треба носовичків, вони язиком обходяться.

Хочеться й собі спробувати.

Я намагаюся дістати язиком носа. Мундек радить:

— Ти притисни носа пальцем.

Я кажу:

— Пальцем — це не штука.

А він:

— А ти спробуй.

Мимо проходить жінка й каже:

— От дурні, язики повисолоплювали.

Нам стає соромно: ми зовсім забули, що повз нас люди йдуть і дивляться.

Якби ця жінка знала, про що ми розмовляємо, вона б не здивувалась, тому що це ж була перевірка, чи обов'язково людям потрібні носовички, наскільки довший язик у собаки, і як людина може обійтися без носовичка. Ми хотіли все це випробувати, а тому, хто не чув нашої розмови, здається, що ми дурні.

Одного разу, коли я був іще дорослим, я поспішав на поїзд. А тут вітер знявся і курява просто в лице. Не знаю, валізу мені тримати, чи капелюха, чи очі затуляти. Я злюся, поспішаю, боюся запізнитися, бо ж іще квиток купити треба, а перед касою може бути товкотнеча.

А тут хлопці задом наперед біжать — троє їх було. Регочуть, раді, що вітер їх підштовхує. А один мені просто під ноги. Я хотів відступити вбік, а він за валізу зачепився. Я на нього гримнув — з глузду, мовляв, з'їхав, чи що, людям заважає. Але ж і я йому перешкодив. Хто їх там знає, у що вони гралися, що вигадали! Може, він був повітряною кулею чи кораблем під вітрилами, а моя валіза — підводним рифом. Для мене вітер — неприємність, для нього — радість! От і виходить, що діти заважають дорослим, а дорослі — дітям.

Коли я вперше був маленьким, любив ходити вулицею їз заплющеними очима. Скажу собі: "Пройду десять кроків Із заплющеними очима". Якщо вулиця безлюдна, закрию очі на двадцять кроків і нізащо раніше не відкрию. Спершу йду швидко, великими кроками, а потім повільніше, обережніше. Не завжди це вдавалось. Один раз я звалився в канаву. Тоді ще в канавах вода текла; це тепер каналізація — канали й труби в землі. Отож я попав у канаву й підвернув ногу,— цілий тиждень

боліла. Вдома я нічого не сказав, навіщо говорити, якщо все одно не зрозуміють?! Скажуть, що вулицею треба ходити з розплющеними очима. Кожен це й так знає, але ж один раз можна спробувати.

Іншого разу я телепнувся лобом об ліхтар і набив собі гудзя; добре, що в шапці був. Якщо хоч один крок піде косо, то міняється весь напрямок і тоді вже неодмінно або на ліхтар налетиш, або на перехожого. Коли на когось налетиш, то один тільки відсунеться і нічого не скаже або пожартує весело, а другий як звір накинеться:

— Осліпнув, чи що, не бачиш?

І так люто подивиться, ніби ладен тебе з'їсти.

Якось — я тоді був уже великим хлопцем, років п'ятнадцять мені було,— йду, а двоє дівчисьок наздоганяють одна одну, боком якось біжать і просто на мене. Відступити було вже пізно, я нахилився, розставив руки — вони так боком до мене і влетіли. Дивляться злякано. У однієї очі голубі, у другої — чорні, сміхотливі. Я хвилинку притримав їх, щоб не втратити рівноваги. Одна крикнула: "Ой!", а друга сказала: "Вибачте". Я кажу: "Прошу". І дівчатка випурхнули. Відбігли, озирнулись і сміються. А одна налетіла на якусь даму. І та її так відштовхнула, що дівчинка аж заточилась. Брутально так.

Адже потрібні на світі діти — і саме такі, якими вони є.

Я кажу:

— Мундеку, давай побіжимо наввипередки з трамваєм?

Ми стоїмо якрав біля зупинки.

— Давай. Хто швидше — трамвай чи ми. До рогу.

— До рогу.

Спочатку це легко, тому що трамвай Іде повільно. Та ось ми вже мчимо бруківкою, поряд з тротуаром, де візники їздять.

Перешкодили дрожки. Ми програли,

Він каже:

— А я перший!

— Це не штука, у тебе пальто розстебнуте.

— А тобі хто не давав? Ти теж міг пальто розстебнути.

Забув1! Скільки років не бігав наввипередки з трамваєм, відвик.

— Ну гаразд,— кажу,— давай ще раз, я теж розстебнуся.

Але він більше не хоче. Каже, черевики рвуться. А мені б тільки бігти та бігти. Я радий, що не стомлююсь. Адже засапався І серце калатало, а зупинився на хвилинку — і вже відпочив. Від дитячої втоми не зморишся.

Говоримо про те, як навчитися на ходу заскакувати до трамвая. Загалом небезпека невелика, треба тільки вміти. Спершу біжиш за трамваєм на відстані, потім наближаєшся і торкаєшся його рукою. Отоді вже й заскакуєш. Коли навчишся добре, тоді можна й зістрібувати. Тільки не на повному ходу, а коли трамвай рушає. За місяць можна навчитись. І краще на причепному вагоні, тоді як і впадеш, то під колеса не потрапиш. І треба дивитися, чи ззаду не їде машина.

Дорослі теж ноги ламають.

Говоримо про нещасливі випадки.

Я сказав:

— У мій час машин не було.

Він глянув із здивуванням.

— Як це — не було?

— Ну, не було,— кажу я із злістю: прикро, що в мене так вирвалося.

Зупинились біля стовпа з оголошеннями.

Кіно йде "Муки кохання".

— Ти хотів би подивитись?

Мундек скривився.

— Не знаю. Про кохання всі картини нудні. Або цілуються, або по кімнатах ходять. Іноді тільки хто-небудь вистрелить. Я більше про сищиків люблю.

— А ти хотів би бути сищиком?

— Ще б пак. Гнатися по дахах, через паркани, з браунінгом.

Ми читаємо циркову афішу.

— Найбільше я люблю цирк.

Стоїмо отак, теревенимо, потім ідемо далі.

— А завтра п'ять уроків.

— Природознавство.

— Хоч би вчителька ще щось розповіла про тюленів І про білих ведмедів.

— А ти хотів би бути білим ведмедем?

— Ще й як!

— Але ж ведмеді незграбні.

— Нічого не незграбні, це тільки так здається. Та найкраще бути орлом. Злетів би на найвищу скелю, вище хмар, і сидів би там, самотній і гордий.

Мати крила куди приємніше, ніж літати на літаку. Двигун може зламатись, ангари потрібні, бензин, і не скрізь можна приземлитись. Треба його чистити, потім розгін брати. А крила, якщо не літаєш, згорнув, та й годі.

Якби в людей були крила, потрібен був би інший одяг. На сорочці ззаду робили б отвори, і крила тримали б зверху або під піджаком.

Йдуть собі двоє хлопчаків і розмовляють. Ті самі, котрі хвилину тому вистромляли язики, щоб облизати носа, ті самі, котрі щойно бігали наввипередки з трамваєм. А тепер вони гомонять про крила для людства.

Дорослі думають, що діти вміють тільки пустувати й молоти дурниці. А насправді діти заглядають у віддалене майбутнє, обговорюють його,

сперечаються про нього. Дорослі скажуть, що в людей ніколи не буде крил, а я був дорослим і стверджую, що в людей можуть бути крила.

і ось ми бесідуємо про те, як приємно було б літати до школи і зі школи. Полечу, а коли стомлюся, пройдуся пішки. То крила відпочивають, то поги.

Можна було б і з вікна висуватись, і на даху посидіти, і до лісу полетіти на екскурсію. Над містом ми летимо парами, а за містом — усі в різні боки. У лісі можна йти куди хочеш, а збився з дороги — злетів угору й подивився, куди прямувати. Не заблукаєш.

— Правда, Мундеку, добре було б?

— Авжеж, добре.

І очі в людей натренувалися б. І ми говоримо про те, що прилітають же птахи в свої села, на свої старі гнізда. Ні атласів, ні компасів у них немає, але ж знаходять дорогу, незважаючи на моря, гори й річки. Розумні птахи, розумніші від людини. А людина ж над усім панує, всі її слухаються.

— Може, це тому так, що вона вбиває все найкраще, а не тому, що сама найкраща.

Ми задумались, а тут саме проходить повз них якийсь хлопець, здоровий такий лобуряка, і здирає в мене з голови кашкета. В руках у нього палиця, він нею за козирок і підчепив.

Я підскочив до нього:

— Чого лізеш?

— А що я тобі зробив? — відповідає він здивовано.

— Кашкета зірвав.

— Якого кашкета?

Бреше в очі й нахабно сміється.

— Може, не ти зривав?

— Звичайно, ні! Дивись, он у нього твій кашкет.

А Мундек підняв кашкета й чекає, що далі буде.

— Кашкет у нього, а зірвав ти!

— Мотай, шмаркачу! Дуже мені треба твого кашкета зривати! Що, у мене іншого діла немає!

— Видно, немає! Хуліган! Спокійно пройти не дає.

— Гей, ти, тихіше з "хуліганом". А то, дивись, заробиш!

І тицьнув мене своєю палицею просто в підборіддя. Ля — хап цю палицю і зламав.

Він до мене. Я стою.

— Віддай мені паличку або плати.

І нахиляється.

Він вищий за мене, тому я трохи підскочив та й — лусь його кулаком по лобі. Мало кашкета йому не збив.

І ноги на плечі. Мундек за мною.

Ну й чесали ж ми!

"Ось тобі,— думаю,— більше не чіплятимешся, бо й малий теж може дати здачі. Халамиднику!"

Попервах він погнався був за мною, та побачив, що не на такого напав, і відстав.

Ми зупинилися, сміємось.

Хвилину тому я був такий злий, що в мене в очах потемніло. А тепер знову весело. Я зчищаю рукавом грязюку з кашкета.

А Мундек каже:

— Навіщо ти його займав?

— Хто займав, хіба не він?

— Так, але ж він більший за тебе.

— Більший, то, виходить, нехай над людьми знущається?

— А як завтра тебе впізнає й відколошматнть?

— Не впізнає. Чому це він мене впізнає?

Але Мундек має слушність. Тепер я мушу остерігатися.

Ну де це чувано, щоб серед білого дня на людній вулиці кашкети з голови зривати? Якби в дорослого, то тут таке б зчинилося — юрба, поліцейський. А в дитини — хоч би тобі що! Серед дітей теж є хулігани, але нас від них ніхто не захищає, нам ніхто не допомагає — ми самі маємо давати ради.

Стоїмо на розі, і розлучатися шкода. Адже ми говорили про щось дуже важливе, тільки цей тип нам перешкодив. Приємна була дорога: гра, розмова, пригода.

Тепер я йду сам, повільно, і намагаюся весь час ступати на середину кам'яної плити. Неначе в класи граюсь. Це не важко, якщо не треба обминати перехожих, а от зробити крок убік і не наступити на лінію не завжди вдається.

Рахунок до десяти: якщо буде більше, то програв. Один раз не вийшло, два рази, три, чотири... Мені ще треба шість разів, п'ять... Я боюсь, але такий страх у грі приємний.

Всього вісім разів став я на лінію й заходжу у ворота. Тільки ще кицьку шугнув біля крамниці. Кицька у ворота — я за нею. Вона стрибнула вбік і дивиться, кумедно

піднявши лапу.

— Викликали тебе? — питає мама.

— Ні.

Я поцілував їй руку з почуттям. Мама на мене подивилась і по голові погладила.

Я радий, що директор пробачив мене, та ще більше радий тому, що в мене знову є мама.

Дітям здається, що дорослому мама не потрібна, що тільки дитина може бути сиротою. Чим старші люди, тим рідше бувають у них батьки. Але і в дорослого багато таких хвилин, коли йому сумно без матері, без батька, коли йому здається, що тільки батьки могли б його вислухати, порадити, допомогти, а якщо треба, то й пробачити чи пожаліти.. Виходить, і дорослий може почуватися сиротою.

Ну от. Пообідав, а тепер що робити? Піду-но я у двір. Та м Фелек, Міхал, Вацек.

— Давайте гратись у полювання.

Міхал вистругав револьвер, пофарбував чорнилом у чорний колір, понабивав цвяшків. І де він таких цвяшків роз-і добув, із золотими головками, ну, не із золотими, з блискучими, мідними? Міхал назвав його "Переможний револьвер". Він одержав його на полі битви в нагороду за

доблесть. Сам генерал дав за подвиг. Після бою весь полк вишикувався в шеренгу. Грає оркестр, прапори, гримить "ура" — парад, а потім генерал каже:

"Цей револьвер, здобутий моїм прадідом у турків, передавався у спадок від батька до сина. Двісті років пробув він у нашому роду. А тепер, оскільки ти мені врятував життя, нехай він служить тобі".

Так розповідає Міхал.

Один раз сказав, що діло було під Віднем, вдруге — під Цецорою, втретє — під Грюнвальдом. Та це не так важливо. Тепер, коли я знову став дитиною, мені здається, важливіше не те, що людина знає, а те, що вона відчуває.

Коли я був учителем, я думав інакше.

Ну от, значить, Міхал буде мисливцем, Фелек — зайцем, ми з Вацеком — гончаки.

Вирішили це не зразу. Спершу думали гратися в розбійників, а я пропонував в експедицію до ескімосів.

Не часто буває, щоб усі вмить на одному погодились. Іноді комусь узагалі не дуже хочеться гратись, а треба йому поступатись, а то він зовсім роздумає. В ескімосів діти не хочуть, тому що снігу нема, а в розбійників Міхал по згоден.

— Коли ми того разу гралися, ви мені рукав відірвали.

Не відірвали, а просто він був погано пришитий. От питки й лопнули. Бо Міхал був небезпечним розбійником, а ми його тягли з льоху на страту. Міхал пручався і міг утекти, де вже тут було про рукав думати!

Гра в зайця куди спокійніша, і коли вона вдається, то теж може бути дуже цікавою.

Найважливіше — з ким гратись. Є такі відчайдушні, що вже заздалегідь знаєш: усе скінчиться якимсь нещастям. Такий ні з чим не порахується, йому б тільки виграти. Весь час треба пильнувати. Доводиться його приймати, а то він навмисне заважатиме, але наперед ставиш йому умови. А ще неприємно гратись із сварливими: вони тільки що — одно сваряться або ображаються. Хлопці загалом менше ображаються, а от дівчиська... У найцікавішому місці причепляться раптом до якоїсь дрібниці:

— Ну тоді я не граю.

І хоч скільки їм товкмач, що даремно вони так чинять,— нони все своєї. Якщо можна, йдеш на поступки, щоб не кидати гри, але ж це страшенно злить.

Дорослі нічого не розуміють. Скажуть:

— Прийміть його. Чому ви з ним не граєтесь?

Або:

— Годі, награлися.

І сердяться, що ми не слухаємось.

А як тут гратися з якимсь розтелепою, що відразу ж упаде, заплаче й побіжить скаржитись? Або з дурнем, який нічого не розуміє і в найважливішому місці все зіпсує?

І як перервати раптом гру, коли не знаєш, чим вона скінчиться?

Налагодити гру нелегко, і, якщо вона вдалася, шкода Її псувати.

Ми граємось у полювання.

Заєць покрутився у дворі, але гончаки заходять з обох боків. Заєць — у під'їзд... Я за ним. Стою і принюхуюсь: куди він побіг? Вгору по сходах чи вниз? Мені здається, що в підвалі щось шарудить. Я підкрадаюсь, а там темно.

Заєць майже завжди мчить у підвал: у темряві легше зачаїтись і втекти. І, якщо заєць не любить несподіванок, йому теж у підвалі краще. Туди і йти страшнувато, і на сходах треба пильнувати, щоб на когось не налетіти.

Торік Олек з усього розгону штовхнув на сходах Юзе-кову матір з кошиком вугілля. Я був тоді дорослим і пам'ятаю навіть, як я обурювався, що хлопчаки надто багато собі дозволяють і що сторож не

жене їх мітлою з двору. Розбестили хлопців, мешканцям ніякого спокою нема. Щастя ще, що жінка нічого собі не пошкодила, тільки шкіру на нозі зідрала, а могло ж бути й гірше.

Ми завжди неабияк переживаємо через якусь там гулю чи синець, а якщо дитина заб'ється, кажемо:

"Так тобі й треба, більше не воюй".

Ніби дитина не така вразлива чи має іншу, ніж дорослі, шкіру.

1 добре ще, коли тільки висміють, хоча й не прикро: тобі боляче, ти злякався, а вони жартують. А буває, що й нагримають. Знають, що ненавмисне, бо ж кому охота калічитись, а виходить, ніби я це їм на зло роблю.

Тепер, коли я став дитиною, я вже розумію, що коли я — гончак, а в підвалі сховався заєць, та ще й промайне в темряві,— то не можу я спускатися зі східця на східець! Хутчіш — шусть, шусть — через три схіДці, ризикуючи підсковзнутися, загнати скабку об перила, полетіти сторч головою!

Так, я йду на ризик, точніше, зовсім не розмірковую: я повинен його спіймати. І справжній гончак теж мчить щодуху й налітає іноді на дерево. А в собаки ж чотири ноги, а в мене тільки дві.

Я — собака, я гавкаю, скімлю, якщо загубив слід. Коли

я був дорослим, я говорив басом і не міг уже ні гавкати, пі кукурікати, як півень, чи кудкудакати, як курка. Тепер до мене знову вернувся дзвінкий дитячий голос — я гавкаю, як і колись.

Я стою причаївшись і чекаю. А потім — у підвал! Вадек за мною. А тут раптом у нас над головою шугає заєць — з пагорка у двір.

Я гавкнув з розчарування — і за ним!

Ми вмовлялися на вулицю не вибігати, але в дворі тісно.

Заєць оббіг його кілька разів, а тут і гончаки наздоганяють, і мисливець збоку заходить. Заєць у ворота.

— Не можна!

От і поговори тут із зайцем, коли він свою шкуру рятує, що можна, чого ні! йому життя дорожче. І ми, щоб не переривати гри, йдемо на поступки.

Перед грою завжди вмовляються, що можна, чого ні, але в хвилину небезпеки не до правил.

Якщо ми стомились, або гра не клеїться, чи хтось уже зовсім нічого знати не хоче — гра припиняється, і починається сварка.

Не сварка, а так тільки, суперечка, щоб відпочити трохи чи щось змінити в грі. Одного вилучимо, іншого приймемо, собака стає зайцем, або зовсім іншу гру вигадаємо.

Тому й приємніше гратися самим, без дорослих. Дорослому заздалегідь відомо, як усе має бути, він сам вирішує, кому що робити, квапить усіх, ніби йому часу шкода. А він же нас як слід не знає.

Для відпочинку іноді й посперечатись добре.

Хлопці зберуться в гурт, радяться. Коли спокійно, а коли й посваряться.

Якщо хто й забився чи штани подер, усю провину перекладають на того, хто порушив умову.

— Все через тебе!

Той хоч і захищається, проте відчуває свою провину. Неприємно зізнаватись, і ми його не примушуємо, хіба що тільки коли вже надто багато собі дозволяє.

— Ну, годі.

— То що, граємось чи не граємось?

— Ну гаразд, гаразд, почали.

— Та годі вам сваритись!

— Хто не хоче, може йти!..

Так от, заєць у ворота — і на вулицю. Ми — за ним. Він на протилежний бік, і ми теж. Нам легше, тому що досить одному з нас уповільнити біг, як інший зайде збоку й наполохає зайця. Ми прямою дорогою, а йому зигзагами давати драла. Але ми добре обрали: заєць на два роки старший, він сильніший І швидше бігає. Врешті ми його спіймаємо, але вся штука в тому, щоб він протримавсь якнайдовше.

І ось ми схопили його аж на четвертому поверсі. Заморився, ледве дихає. Живцем спіймали, він уже навіть і пручатися не став, сам піддався.

Вмостились ми на східцях, розмовляємо. Ми, гончаки, теж стомилися, бо ж усе вгору по сходах... Та твердо вирішили, що йому все одно не втекти — наш буде!

Міг би ще, либонь, забитись у квартиру — в нору. Але заєць не з цього під'їзду.

— Якби я захотів, ви б мене не спіймали.

Ми кажемо, що таки ж, бач, не втік, не зміг.

А він:

— Захотів би, то втік!

•— Ну, й ми могли б тебе швидше спіймати, тільки сили берегли. І тебе жаліли.

— Оце так жаліли! І хвилини перепочити не давали. Навіть справжній гончак так не жене.

— А що ж ти на вулицю втік, коли умова була?

— А куди мені було тікати?

— Ну, міг би піддатися.

— Ти ба, який розумник! Треба було стріляти. Якби ти мене поранив, я б уже не пішов. Револьвер тримає, а не

стріляє!

Це правда: Міхал повинен був стріляти, а він теж гнав. Забув, що він мисливець, а не собака. То була помилка. Якби Міхал вистрелив, Фелек упав би, якщо вже він дуже стомився, і здався б з честю. Міхал схвильований.

— Під Цецорою від самого короля револьвер одержав, а зайця підстрелити не може. Герой!

Міхалові прикро:

— Будеш сміятись, то я тобі більше нічого не розповідатиму.

Вацек злякався, що вони посваряться, І каже:

— А пам'ятаєш, як ми в тигрів гралися? Пам'ятаєш, як він з цирку втік, а я був приборкувачем?

Ми говоримо про дресированих тварин, хто яких бачив. Про левів, котрі скачуть через вогненні обручі, про слона, який уміє їздити на велосипеді. Про мавп і собак.

Про собак цікаво говорити, бо їх кожен сам бачив, а про інших тварин усі більше чули або читали.

Фелеків дядько має собаку, який служить, тягає ношу, вдає мертвого і не дасть зрушити з місця. А тут приїздив у відпустку один солдат, то в нь^го був дресирований собака, і він проробляв з ним у дворі різні штуки. Солдат показував хлопцям гвинтівку з багнетом і розповідав про кулемети й бомби.

— Якби почалася війна, я б відразу пішов добровольцем!

— Спершу спитай, чи візьмуть. Малий іще!

Зітхання.

Ми говоримо про собак-водолазів, про те, що в них, певне, плавальні перетинки, як у качок, і що вони рятують потопаючих. І про утоплеників. Уже стемніло, і розмовляти про утоплеників страшно.

— Нам учитель у школі про ескімосів читав.

Ми говоримо про ескімосів і про школу.

От було б добре, якби справжні мандрівники, винахідники й військові розповідали в школах про те, що вони роблять і що бачили!

— Нам одного разу вчителька розповідала, як вона їздила в Татри. Яка була буря, блискавка! Коли хтось сам щось бачив, він про це зовсім інакше говорить, не те що в книжці. Набагато цікавіше!

— Авжеж, мандрівники багато чого розповідають, та тільки дорослим. Стануть вони з дітьми розмовляти, де ж пак!..

Ми притихли. А сторож світло засвітив на сходах. Побачив нас:

— Ви що тут у темряві робите? Ану, йдіть додому!

І так підозріливо нас оглядає, ніби ми тут щось погане робили. Мабуть, думає, що ми курили, бо поряд сірник валяється,— то на сірник глипне, то на нас.

Може, нам це тільки здавалось, але прикро, коли тобі не вірять. І ще у них є звичка при нагоді згадати все зразу. Поки тебе не бачать, то нічого, а як помітять, зауважать:

— Застебни гудзик. Чому в тебе черевики брудні? А уроки ти вивчив? Покажи вуха, обстрижи нігті!

І ми починаємо уникати дорослих, ховатись від них, навіть якщо ні в чому не винні. А тільки-но дорослі на нас глянуть — ми вже ждемо зауваження. Тому ми й не любимо підлабузників. Він, може, навіть, і не підлабузник, але, якщо надто багато крутиться біля дорослих, не боїться їхнього погляду,— значить, він з ними заодно.

Коли я був учителем, я чинив, як усі дорослі. Мені здавалося, це добре, що я все бачу, на кожну дрібницю звертаю увагу. А тепер я думаю: ні, неправильно це. Дитина повинна відчувати себе вільною. А якщо вже хочеш зробити їй зауваження, то говори не те, що випадково спало на думку, а те, що справді хочеш сказати.

Ну гаразд, ми сидимо на сходах у темряві. А як же ще мам сидіти, коли світло не горить? Сидимо, розмовляємо. А скажи, що ми розмовляємо, неодмінно зауважать:

— Про що ви там можете розмовляти? Мабуть, про якісь дурниці.

Звісно, не про розумне. Просто так. А дорослі хіба завжди про розумне говорять? Чому ж така зневага?

Дорослим здається, що вони нас добре знають. Ну що в дитині може бути цікавого? Мало жила, мало бачила, мало розуміє. Тому що кожен забуває, яким він був у дитинстві, і думає, що тільки тепер порозумнішав.

— Марш додому! Живої

Ми розходимося неохоче, повільно. Щоб він не подумав, ніби ми його боїмось. Бо ж якби ми й справді захотіли робити що-небудь заборонене, то він би за нами не встежив.

Не тут — то в іншому місці, не тепер — то потім.

Вдома вечеря ще не готова, і я став гратися з Іренкою.

Адже в мене є маленька сестричка. Так, і мати, і батько, і маленька Іренка.

Ми граємося так: я заплющую очі, затикаю вуха і відвертаюся до стіни. Вона ховає ляльку, а я шукаю. А коли знайду, то нібито не хочу віддавати — тримаю її високо над головою. А Іренка тягне мене за руку і пхинькає:

— Віддай ляльку, віддай, віддай!

Іренка повинна сказати: "Віддай ляльку!" — п'ятнадцять — двадцять разів: це викуп. Якщо зразу знайшов, то менше, якщо довго шукав, то більше.

Якось вона сховала ляльку під подушку: я вмить знайшов. І Іренка прокричала десять разів:

— Віддай ляльку!

Вдруге сховала в кишеню пальта. Втретє — до шафи. Вчетверте — під ліжко. А коли заховала в горнятко, я Шукав довго-довго, і їй довелося тридцять разів прокричати:

— Віддай ляльку!

І все починається спочатку. І це не просто дурна дитяча гра. Розкрити таємницю, знайти заховане, показати, що неможливо заховати так, щоб не можна було знайти. Чим важче добитись перемоги, тим вона прекрасніша. Що для дорослих пошуки правди, відкриття, винаходи, то для нас лялька в горнятку або під подушкою. Роль природи тут грає Іренка, яка ховає ляльку, а роль людства, яке з великими труднощами відкриває таємниці,— я, маленький хлопчик. Тоді я наздогнав завдяки

швидкості бігу й спритності, тепер знаходжу ляльку завдяки кмітливості, увазі, наполегливості. Чи ж не так усі ми, все людство чинить? Наздоганяємо зайців і шукаємо ляльки.

Мене вже стомив цей довгий день, за який я так багато пережив.

Я повечеряв, і мені хочеться якомога швидше лягти в постіль.

— Що це ти затих? — питає мати.— Накапостив у школі?

— Ні,— кажу я,— в мене голова болить.

— Може, тобі лймон дати?

Я вимив тільки лице й руки, швидко роздягнувся, і ось я лежу із заплющеними очима.

Скінчився перший день. День, як я знову маленький. Скільки пережито за один цей день! Я ж не все записав — тільки те, що мені випадково підказала пам'ять, тільки те, що довше тривало. Якщо враження ринуть весняною зливою, хіба можна запам'ятати й описати всі дощові краплі? Хіба можна полічити хвилі річки, яка розбушувалася в повінь?

Я був і ескімосом, і собакою, переслідував і тікав від переслідувачів, був переможцем і невинною жертвою випадку, артистом і філософом,— життя моє звучало, як оркестр. І я розумію, чому дитина може бути зрілим музикантом. І коли ми придивимось уважніше до її малюнків, прислухаємось до її мови, коли вона нарешті повірить у себе й заговорить,— ми осягнемо її величезну своєрідну цінність, ми виявимо в ній поета, художника, майстра почуття. Це буде. Але ми ще не доросли до цього. Надто глибоко загрузли ми в матеріальному житті. —

Я здійснив сьогодні мандрівку в країну вічних снігів, перетворений на собаку, щирив ікла.

Та хіба це все? Зі мною сталося ще багато чого іншого.

Коли я грався з Іренкою, лялька була не лялькою. Не в кишені пальта вона лежала, не під подушкою, а в лісовій гущавині, в підземеллі, в болотяних мочарах, на дні моря...

Я не казав про це Іренці, бо Іренка мала, все одно не зрозуміла б. Це була вже моя власна гра.

Я забув додати, що тоді саме увійшла мама й каже:

— Віддай їй ляльку! Навіщо ти її дражниш?

— Ми так граємось,— відповідаю я.

— Ти, може, і граєшся, а вона злиться: на сходах чути, як вона кричить.

Я забув додати, що в кутку підвалу мені примарилося щось біле, схоже на людину без голови, в савані. І коли я біг з підвалу, то одну мить я не зайця гнав, а тікав від привида. Це тривало всього секунду, але в мене калатало серце, а в очах спалахнули три чорні блискавки.

І ще я не розповів, як мені на уроці хотілось пити. А вчитель вийти не дозволив.

— Скоро буде дзвінок, тоді й нап'єшся!

Вчитель має слушність. Але я дитина, я тепер інакше міряю час. У мене тепер інші години, інший календар. День мій — вічність, яка

ділиться на короткі секунди й довгі століття. Ні, не десять хвилин мені хотілося пити!

"Коли вже буде дзвінок? Я страждаю. Мої губи запеклись, а в голові жар, розпечені думки. Я справді страждаю. Бо я — дитина".

Я забув розповісти, що товариш дозволив мені на перерві пограти на губній гармошці — тільки спробувати, чи добра. Бо він вихваляв, казав, що вона найкраща, не іржавіє, міцна. Грав я, мабуть, не більше хвилини — один раз, витер об куртку, віддав. І все.

От у тім то й річ, що не все. Тому що коли він цю гармошку загубить, виміняє, продасть чи поламає, а в мене через півроку буде своя, і він попросить, то я це пам'ятатиму і теж дозволю йому пограти. А якби я йому не дав, він мав би право сказати:

— Он ти який! А я ж тобі свою давав!

Такі послуги не забуваєш, якщо ти чесна людина!

Я не згадав і про те, що пальто в мене довге, на виріст. Воно мені заважало, коли я бігав наввипередки з трамваєм. Дотих, доки я не виросту, воно заважатиме мені завжди, щоразу, як одягну. Знову не дрібниця, і тривало це важко сказати скільки. Півроку, рік, вічність!

Ще я не записав, що раптом я помітив на вікні живу муху. Я зрадів, поцупив тихенько грудочку цукру і кинув їй кілька крихт. Я годував саму весну. І нехай тільки Іренка чи хто інший насмілиться її скривдити!

Я знайшов корок від пляшки. Знадобиться. Він у мене тут, поряд з ліжком, у кишені штанів.

Я бачив солдата на вулиці. Я ступив кілька кроків по-військовому і віддав честь. Він мені приязно усміхнувся.

Я вмивався холодною водою. Таке відчуття, ніби викупався; холодна вода — скороминуща радість.

Коли я був дорослим, у мене був старий вилинялий килимок. Одного разу я побачив на вітрині крамниці точнісінько такий же новий: той же візерунок, те ж забарвлення. І я побрів далі якось повільніше, похиливши плечі.

Коли я був дорослим, у кімнаті після тривалої зими вимили вікна. Дуже брудні вікна. Коли я вернувся додому, я довго стояв біля вікна й дивився крізь прозору шибку.

Коли я був дорослим, я якось зустрівся із своїм дядеч-ком, якого давно не бачив 1 зовсім призабув, Іде сивенький, на ціпок спирається. Він мене питає, що чувати?

Я відповідаю:

— Старію, дядечку.

Л він;

— Як, уже? А що ж мені тоді говорити? Ти ще шмаркач. Я зрадів, що дядечко живий і що назвав мене по імені. І раптом до мого лоба доторкнулась тепла рука.

Я здригнувся. Розплющую очі. Зустрічаюся з неспокійним маминим поглядом.

. — Ти спиш?

— Ні.

— Голова не болить?

— Ні.

— Тобі не холодно, може, прикрити?

Мамина рука торкнулась обличчя, грудей.

Я сідаю на ліжку:

.— Не бійся. Голова в мене зовсім не болить.

— Але ж ти казав.

— Здалося, мабуть. Спати мені хотілось.

Я обнімаю її за шию, зазираю в очі. І швидко ховаю голову під ковдру. І чую ще:

— Спи, синку.

Я знову дитина, і мама каже мені "синку". Знову мені кажуть "ти". Знову прозорі шибки, знову до килима вернулись колишні, втрачені барви.

У мене знову молоді руки, молоді ноги, молоді кістки, молода кров, молоде дихання, молоді сльози й радість. Радість — сльози — і молитва молода, дитинна.

Я заснув. Неначе після дальнього походу.

День другий

Вночі випав сніг.

Біло-білісінько.

Скільки років я не бачив снігу. Після довгих-довгих років я знову радію снігові, тому що все навколо біле.

І дорослі люблять гарну погоду, але вони думають, розмірковують, а ми — немов п'ємо її! І дорослі люблять ясний ранок, а нас він п'янить!

Коли я був дорослим, то, побачивши сніг, я вже думав про те, що буде сльота, відчував на ногах мокре взуття, "а чи вистачить на зиму вугілля?" Ну, і радість — вона теж була,; але ніби присипана попелом, забруднена, сіра. Тепер я відчуваю одну лише прозору, білу, осяйну радість. Чому? Та просто — сніг!

Я йду повільно, обережно. Мені шкода топтати цю радість. Усе довкола іскриться, виблискує, сяє, міниться, виграє, живе! І в мені тисяча іскорок. Немов хтось розсипав по землі і в душі моїй алмазний порошок. Посіяв — і виростуть алмазні дерева. Народжується осяйна казка.

На руку падає біла зірочка. Гарна, маленька, рідна. Шкода, що вона зникає, ніби її наполохали. Шкода! Або дмухну — і тішуся, що її немає, тому що вже сіла інша. Відкриваю рот і ловлю їх губами. Відчуваю кришталевий холодок снігу, чисту холодну білизну.

А коли почне танути, будуть крижані бурульки. їх можна збивати рукою. Можна підставити рот. і ловити краплі. Широким помахом руки згрібаєш бурульки з-під карнизу,— вони падають і розбиваються з холодним прозорим дзвоном.

Справжня зима і справжня весна!

Це не сніг, а чарівне царство райдужних мильних бульбашок.

Ну, і сніжки... Сніжки, снігові кульки — пустощі, несподіванка... М'ячиків — донесхочу! Не купуєш, не береш погратися, не просиш. Вони твої. Кидаєш — сніжка м'яко вдаряє й розсипається. Дарма, зараз буде нова. У спину, в рукав, у шапку!.. Ти — в нього, він — у тебе. Сміх... І калатає серце...

Падаєш, обтрушуєшся... За комір! Бр-р-р, холодно... Добре!

Котиш грудку. Вона облипає снігом, росте. Обираєш місця які кращі, штовхаєш. Грудка дедалі більша, більша. Вже не долонею, а обіруч, уже відчуваєш: важчає. Посковзнувся — значить, повільніше, обережніше. Чия більша? А тепер що, ліпити снігову бабу чи вискочити на неї з розгону?

Двірники згрібають сніг з тротуарів. Швидше на бруківку, де незайманий сніг,— і бредеш по коліна в білому пуху...

Боже, як потрібні дошки й цвяхи! Найнеобхідніша, єдино важлива річ на світі, крім неї, нічого не існує,— це власні санчата, оббиті залізом. Що б його таке розбити, розібрати, розшукати, випрохати — як би добути дошки? І ковзани — якщо не можна пару, то хоча б один! Сиротою себе відчуває людина без ковзанів і санчат!..

Ось вони, наші білі турботи, білі бажання.

Шкода мені вас, дорослі,— ви такі бідні радістю снігові, якого вчора ще не було!

Вітер здмухнув з карнизів, з віконниць, з ринв уламки зірочок і жбурнув білою пудрою у вулицю. Білий холодний туман. Вгору, вниз, у примружені очі, в завісу білих вій.

Вулиця. Не ліс, не поле, а біла вулиця. Хвацький, молодий вигук радості. На дахах будинків стоятимуть маленькі чоловічки і скидатимуть лопатами сніг на огороджені тротуари. А ти заздриш, що високо, що можуть упасти, а не падають, що робота легка, і приємна, і красива — жбурляти сніг з висоти, що перехожі сахаються й дивляться вгору.

Був би я королем, я наказав би першого ж дня зими замість тисячі шкільних дзвінків дати з фортеці дванадцять гарматних залпів, які б сповіщали, що занять не буде.

У підвалах і на горищах кожної школи є ящики, поламані парти, дошки.

Свято першого санного шляху.

Зупиняються трамваї, їздити на колесах заборонено. Наші санчата, наші дзвіночки вступають у володіння містом: усіма вулицями, площами, скверами, садками. Біле свято школярів — День Першого Снігу.

Ось як я йшов до школи.

А тепер школа. Школа, і більше нічого. Я знаю, що це не її провина, та все одно прикро. Ну хіба не прикро? П'ять годин сидіти за партою: читати, розв'язувати задачі...

— Пані вчителько, сніг...

— Сніг, пані вчителько!..

Вчителька зупиняє спершу лагідно, потім дедалі суворіше. Вона роздратована, проте заперечувати не може, вона знає, що нас не переконаєш. Адже й справді сніг!

— Пані вчителько!..

— Тихше!..

Почнуться погрози:

— Хто тільки рота відкриє...

— Хто тільки скаже одне слово...

— Я вам востаннє кажу...

Значить, знову ми винні? Значить, винен не сніг, а, як завжди,— ми?..

Ми спали вночі і навіть не знали — можемо принести записку від батьків,— що він випав сам, з неба. А якщо про це не можна говорити, якщо треба вдавати, що ми нічого не бачили, нічого не помічаємо, якщо це недобре, негарно, що ми знаємо й навіть радіємо,— ну, тоді нічого не вдієш. Нехай буде так.

У кутку поки що стоїть лише один.

Разом з усіма примовк і я. Кілька неспокійних поглядів у вікно і останній, сповнений надії погляд — на вчительку: може бути... І вже тиша. І вже тільки урок.

Немає дванадцяти залпів білих веселощів для дітей.

Хтось відповідає біля дошки. Про щось нецікаве.

Я відкриваю пенал і лічу, скільки в мене пер.

Одне, два, три... шкільне, сонечко, човник, рондо, жабки, два, три шкільних...

Один, два, три, чотири, п'ять... Одне без кінчика: кінчик зламався: мабуть, писати не буде.

Я дістаю його, пробую: пише, але жирно.

Одинадцять пер, одинадцять...

А тепер що?

Говорять про щось нудне: чи то про хлопчика, чи то про селянина...

Я позіхаю.

— На уроці позіхати не можна!

Сусід підштовхнув, щоб я підвівся. Встаю. Здогадуюсь, що я позіхнув і що вчителька це сказала мені.

— Сиди прямо, не спирайся на лікоть!

Я сиджу прямо, на лікоть не спираюсь. Крадькома позіхаю.

— Дивись на дошку.

Я дивлюсь на дошку й бачу, що за вікном знову порошить сніг, та мені вже все одно.

Сиджу тихо-тихо.

— Повтори.

— Що?

— Іди в куток. Ти неуважний.

Я плентаюсь у напрямку до кутка.

— Швидше!

Болять ноги. Не болять, а підгинаються. Дивовижно, адже сил вистачило б на біг, санчата, ковзани. А тепер — не лиха воля, не впертість, не лінощі, не пустотливе шкільне "на зло", а щире, чесне, сумлінне, страдницьке: "Не можу". Неначе хтось узяв і скосив мене, як траву.

Суворе покарання — стояти в кутку. Я стомлювався сьогодні від сидіння за партою. Сперся на лікоть, не міг сидіти прямо. Тепер я мушу стояти.

Я втішаю себе.

"У кутку краще. Якщо почнуть бешкетувати, мені не відповідати з усіма".

А почати можуть.

Тому що під тишею очманіння тліє прихована образа, яка чекає лише сигналу.

Нарешті дзвінок!

Тепер ви розумієте, чому школа, правда, трохи бентежачись, вимагає, щоб учні виходили з класу парами, тримаючись за руки.

Ми зриваємось і всією юрбою, хмарою, вихором — у двері!

Двері в школі мають бути широкими на випадок пожежі і таких оце сніжних днів...

Ми штовхаємось, поспішаємо, щоб не втратити жодної, жодної хвилинки. Ми мусимо рятуватись, а перед нами довгий шлях і стільки перешкод. Вузенькі двері, тісний коридор, сходи, вестибюль. А всі ми маємо бути в дворі першими. Значить, ліктями, коліньми, грудьми, головою прокладаємо дорогу. Від холодного снігу горять руки...

Щось мелькнуло перед очима... Почалося!

Перша сяк-так зліплена сніжка — бац! — у першого, хто нагодився, учня. Він не розсердиться. Починається така пречудова, неповторна граї! І ніхто нам не перешкодить. Не насмілиться перешкодити, не ризикне. Це наші десять хвилин. І на сторожі їх ми — лавина, ураган, стихія.

Бій — на відстані і врукопашну. Бій з одним і з усіма. Бій, в якому немає ворогів і нікому не хочеш завдати шкоди, але з якого неодмінно треба вийти переможцем. Не рахуються ні завдані, ні одержані рани, не помічаєш ударів ззаду. Тільки б витримати атаку...

Хтось уже гепнувся, хтось уже щось розглядає: "рана" на штанах або на куртці, а на очах сльози.

Ми не бачимо ран, не співчуваємо сльозам. Перервати гру може тільки щось страшне — хіба що вибита шибка або справжня кров. Хоча, хто знає, чи зупинить це бій; може статись, теж усього лиш на найближчій ділянці.

Ні плану, ні воєначальника. Тільки випадкові, скороми-нущі спілки...

Ось ми втрьох клепаємо в одного. Приперли до стінки. Він захищається, але кільце стає чимраз щільніше. Він уже вибрав весь сніг з-під ніг, уже кидає в паніці не сніжки, тому що не встигає їх ліпити, а м'який, нешкідливий сніг; уже не може нагнутися, тому що ми підійшли впритул.

— Здаєшся?

— Ні!

Він правильно вчинив.

Тому що один з трьох раптом кинув щосили сніжку в союзника. Зрада, переполох. Власне, не зрада, а сигнал розсіятись і дременути на цікавіші ділянки бою.

Він правильно вчинив, що не здався, тому що в останній момент йому приходять на поміч. Ми попадаємо під цілий град сніжок у незахищені спини. А він уже вислизнув, скориставшись загальною розгубленістю, ослаблий, білий з голови до ніг, проте непереможений.

Або один з трійці нагодує його останньою, погано зліпленою у поспіху сніжкою — пригорщею сипучого снігу, а це заборонено...

Або отак—нараз розбіжимося врізнобіч, не знаючи, проти кого воювали і разом з ким.

Все змішалося. Миготять знайомі, напівзнайомі і геть чужі обличчями боремося не з людиною, а з часом. Треба використати кожну частку секунди, витиснути її до останньої краплі насолоди рухом.

Ось ми обидва лежимо в снігу. Я нагорі. І вже навмисне послаблюю хватку, щоб дати і йому можливість реваншу. На мить. Він зрозумів. Ми підхоплюємось і біжимо разом, тримаючись за руки.

Одне тільки бажання: вичерпати всі можливості ситуації бою. Поглинути, увібрати якомога більше вражень. Напружити кожен м'яз, кожен нерв. Вдихнути повітря кожною клітиною легенів. Тисячоразово перегнати через серце пружну хвилю крові.

Ніщо не буде забуто. І у втомі наступної шкільної години ми знову, мить за миттю, переживаємо ці прекрасні десять хвилин, які увібрали стільки потрясінь.

Діти ростуть, чи не правда? Росте й міцніє їхнє тіло, росте й міцніє їхній дух. Я хотів би неспростовно, науково довести, що найбільше ростуть діти в ось такі перерви.

Ага, дзвінок. Дарма. Ще краще. Дзвінок надає темп грі. Так при звуках оркестру твердішою стає хода солдатів. Якщо до дзвінка ми, можливо, трошки заощаджували сили, то тепер уже ні. До кінця, до дна, дотла — всі рештки сил, наче в "білій мазурці", кинути на останню хвилину боротьби.

Рішуча, небезпечна, несвідома хвилина. Зараз, коли вже немає розрахунку й умисності, саме зараз і розбивається найчастіше шибка, зникає безслідно надто сильно кинутий м'яч. Зараз може зненацька виникнути коротка затята бійка. І б'єшся не тому, що не любиш свого супротивника, не тому, що в тебе з ним давні порахунки, а тому, що дзвінок уже закликає до класу. Він не навмисне штовхнув тебе чи вдарив. До дзвінка ти пробачив би, навіть не звернув би уваги, а тепер, після дзвінка, ти образився, не пробачаєш. Сам потім дивуєшся, і соромишся, і шкодуєш. І тобі співчувають товариші, і їм неприємно, що не запобігли вчасно бійці.

Шкода, розклеїлась така прекрасна гра!..

Прекрасна?..

Яка ж убога людська мова! Ну як тут скажеш? Ми бігали. Було весело.

І все.

Був би я сторожем, я дзвонив би в такі сніжні перерви довго-довго. Тому що ми ж не розуміємо дзвінка і включаємо його відлуння в гру, але це тільки доти, доки він дзвонить. І, лише коли він замовк, у першій після нього тиші, гра вже незаконна, тривожна, безглузда. Вже розпадаються лави, більш дисципліновані виходять, з'являється нерішучість у рухах, у поглядах, втрачається впевненість, віра. Ти вагаєшся: знаєш, що треба поступитись, але ж це поразка, дезертирство, зрада!

Тиша, проте з хвилини на хвилину в ній лясне батіг другого дзвінка. І буде пізно.

Ми біжимо у вестибюль. Там нас, мабуть, завбачливо затримає той, хто відповідає за чистоту коридорів.

— Ноги витирайте!

Отут хтось і жбурне останню, тверду, добре зліплену, міцно збиту грудку снігу в юрбу дітей біля дверей. Рука здригнулась, і сніжка влучає не в нас, а у вікно.

Коли я знову стану дорослим, я це питання поставлю на повен голос, з усією ясністю, винесу на порядок денний.

Скло нібито винайшли ще фінікійці. І за стільки століть не можна було придумати нічого міцнішого? Про що ж думають хіміки й фізики в своїх лабораторіях? Невже й справді не можна винайти нічого іншого?

Нехай шибки не б'ються. Це вони винні, а не ми.

Чому ж ми всі повинні раптом завмерти, заціпеніти зі страху, чекати нещастя? Чому я, ні в чому не винний, мушу ховатися, тікати звідти, де скоєно злочин? Чого раптом усі, хто був випадково присутнім, стали злочинцями?

Чому після цієї п'ятихвилинної — ну, десятихвилинної — перерви мене зустрічає лютий погляд і грізне запитання:

— Хто?

— Не я.

І, хоч я кажу правду, я відчуваю себе так, ніби брешу. Належало б відповісти:

— Випадково не я.

Я знаю, що проти мене є докази. Мене викриває засніжений одяг. Я грався в сніжки, як і решта, як усі. Адже це можна? А втім, звідки я знаю? Може, й не можна. Я кваплюсь у клас, я хочу встигнути й напевне встигну. А втім, звідки я знаю? Може, я й справді винен, що не побіг у клас з першим звуком дзвінка? Але хіба це було можливо — відразу, тієї ж хвилини?

— Не я.

Я кинув кілька дозволених, невинних сніжок. Кілька? Не знаю скільки. Чи вважати лише добре зліплені сніжки правильної геометричної форми, чи й ці напівсніжки, чверть-сніжки, котрі я кидав похапцем.

А знайшовся ж один — тьху, брехун нещасний! — каже:

— Я тільки дві сніжки кинув, там, далеко...

Пройда, брехун, шельма.

. Таких перерв, як сьогоднішня, в житті людини небагато. Іноді протягом усієї зими жодної не трапиться. Тому що має бути тепло, інакше сніг буде сипкий і сніжку не зліпиш. До того ж мерзнуть руки. Сніг має бути вологий і глибокий. Але погано і якщо надто тепло, тому що тоді все дуже швидко розтане. Сніг повинен випасти вночі або вранці, щоб його не встигли прибрати. Він повинен бути першим, незайманим, щоб у ньому не було ні шматочків льоду, ні грудок землі. Ми, знавці й шанувальники снігу, все це глибоко відчуваємо.

Ми знаємо: ви, дорослі, часто буваєте нами невдово-лені. Трапляється, що ви маєте слушність.

Що ж, це правда, ми любимо стрибати на дивані. Ви кажете, що диван псується — пружини ламаються. Не зразу, потроху. Диван, якщо на ньому не стрибати, протримається десятки років. Ми вам віримо, хоча, живучи на світі всього років десять, ми не могли ще в цьому пересвідчитись.

Ви не дозволяєте лущити дверима горіхи. Двері псуються. Це ще більш дивно. Двері — це ж будинок. А будинки — високі, міцні, стоять сотні років. Ну що ж, нехай буде так!..

Навіть покататися на дверях не можна, тому що, хоч завіси й залізні, вони можуть зламатись. Дивно! Ми живемо на світі з недавніх часів і тільки ще оглядаємось. І ви, і весь світ — все таке дивовижне. Але в злій волі ми вас не звинувачуємо. Залізо ламається? Згодні.

Одяг рветься? Так, на жаль.

Шибки б'ються? З першої-ліпшої нагоди. Вони б'ються самі, не ми їх б'ємо. Світ твердий і непіддатливий. Гепнешся на землю або вдаришся об стіну, об підвіконня, об шафу, об стіл, об гострий ріг — боляче, іноді навіть дуже боляче.

І ось небо для нас, для дітей, заслало землю білим килимом, наче птах вистилає для пташенят пухом своє гніздо. Зеленої трави взимку нема, і не скоро вона буде. А якщо и буде, то огороджена і топтати її не можна. А зі снігом можна робити що завгодно.

Є сніжки невинні, злостиві, є благородні і е підступні дум-дум, заборонені гуманним законом війни. Є картеч, є бомби, є гранати. А для вас де все — сніжки, якими вибивають шибки. Та що вдієш — війна!..

— Випадково не я.

— А хто?

Знизуєш плечима:

— Не знаю.

Справді не знаю. Якщо навіть і знаю, то все одно не знаю. Може, мені тільки здавалося, що це він. Згодом я, мабуть, дізнався б, порозпитував би спокійно хлопців, зєа-жив. Але зараз у мене немає цілковитої певності, що це саме він, напевне він, і ніхто інший.

Адже я біг після дзвінка, запізнювався. Стомлений, радісний, сторопілий. Мені могло здатися.

їх там двоє стояло. Мабуть, хтось із них. А тут майнуло ще чиєсь обличчя. Можливо, що якраз той, третій. А може, якась заблукана сніжка? Треба з'ясувати, потрібен час, а вчитель хоче дізнатися все

зразу. І взагалі нехай інші скажуть: може, вони ближче стояли, більше бачили.

І ми похмуро мовчимо. Довго, нестерпно довго.

Закон божий минув спокійно.

Розповідали про Йосипа, якого фараон вкинув до в'язниці. Йосип умів розгадувати сни. Тому-то йому добре було, але скільки він усього зазнав! Брати звели на нього наклеп, продали, довгі роки він сидів у похмурому підземеллі. Я недовго стояв у кутку і то скільки вистраждав! А я ж стояв у класі, де є вікна, і розумів, що це тільки до дзвінка.

Чому ми не знаємо, який вигляд мала єгипетська темниця і як довго скнів у ній Йосип? Шкода мені Йосипа. Вчора я хотів знати все про ескімосів, сьогодні — про Йосипа. Запитань у мене дуже багато; чому дорослі не люблять наших запитань? Адже того, що було так давно й так далеко, можуть не знати й дорослі. Чому вони ніколи не зізнаються в тому, що не знають чогось? Вони ж могли б прочитати потім у книжці чи спитати того, хто знає більше. Або здогадатись. їм легше...

Раніше в школі не було навіть таблиць і картин. За мого часу навіть кіно не було. Якими ж бідами були дитячі роки без кіно! Нам розповідали про моря, про гори, про дикі племена, про давні війни. І ми мріяли все це побачити. Тепер, коли людина виходить з темної зали кінотеатру, вона може принаймні сказати: "Я там був, я сам бачив". Мене виводить із задуми шум у класі. Ми знову відпочили і прагнемо дванадцяти гарматних залпів.

Болить спина, тільки тепер заболіла. Міцна була, либонь, сніжка. Такий біль приємний. Як рубець, що його батько показує синові. Біль, про який говорять з гордістю: "Це нічого. Пусте".

Я обертаюсь, щоб глянути на Янека, якому я заліпив сніжкою просто в лоба, навіть шапка в нього звалилася. Він усміхається і блиском очей відповідає:

"Пам'ятаю. Але постривай, зараз знову почнеться. Вже я тобі не подарую".

Не знаю, чи частіше ми усміхаємося, ніж дорослі. Тільки їхні усмішки мало що говорять, а от наші ми добре розуміємо,— іноді усмішкою більше скажеш, ніж словом.

Коли я знову стану вчителем, я спробую знайти з учнями спільну мову. Щоб не було чогось на зразок двох ворожих таборів: з одного боку клас, а з другого — вчитель та кілька підлабузників. Спробую, чи не можна зробити так, щоб була взаємна відвертість.

Наприклад, такого оце дня першого снігу я під час уроку лясну раптом у долоні і скажу:

— Нумо, запам'ятайте, про що ви думаєте цієї хвилини. Хто не хоче, може не говорити. Тільки за бажанням.

Першого разу це не вдасться. Але я часто так робитиму,— тільки-но помічу, що клас не слухає.

Стану питати всіх по черзі:

— Ти про що думав? А ти про що?

Якщо хто-небудь скаже, що він думав про урок, я спитаю:

— А не вигадуєш?

Якщо хтось усміхнеться і я побачу, що йому не хочеться казати чому, запропоную:

— Не хочеш при всіх, тоді скажи на вухо, або я залишу на перерві.

— Навіщо це вам?

Я відповім:

— Хочу написати книжку про школу. Багато хто пише книжки про школу. І дедалі частіше вводиться щось нове, щоб краще було і дітям, і вчителям. Чи не збільшити взимку перерви? Чи не стомлюються учні швидше в добру погоду? Ви ось закінчите школу й підете, а ми все життя ходимо до школи.

І вони здивуються, тому що їм і на думку не спадало, що вчитель теж ходить до школи і проводить тут, у класі, багато годин. Ми будемо говорити про те, хто б що хотів змінити. Я скажу, що у вчителів найчастіше нерви погані і болить горло. І поясню чому.

А потім, коли вже кожен щиро скаже, про що він думає на уроді, я пожартую:

— А тепер усім, хто був неуважний, я поставлю одиницю.

— Який хитрий!

А я скажу:

— Негарно говорити, що вчитель хитрий.

А вони:

— Чому?

Я поясню. І знову:

— Ну, що ж, значить, поставити одиницю тим, хто думав про урок? Правильно?

Одні закричать:

—■ Так, так!

А інші:

— За що? Ми були уважні!

— Ні, неуважні.

— Чому?

— Та тому, що сьогодні випав перший сніг, а ви на нього й уваги не звертаєте. Виходить, ви неуважні.

— Ну, сніг це не урок!

— То, може, сьогодні кілків не ставити?

— Сьогодні не ставити й ніколи не ставити!

— Без кілків не обійдешся...

— Клятий колисько!

— Вліпити кілок — теж радості мало. Вчитель і сам любить п'ятірки ставити.

— То нехай і ставить самі п'ятірки!

— А можна так?

— Ну, ні!

Так ми й будемо під'юджувати одне одного аж до дзвінка.

І подумати лишень, як це дивно! Я хотів стати дитиною, а тепер думаю про те, що я робитиму, коли виросту. Видно, і дітям і дорослим не так уже й добре. У тих свої турботи й жалі, у цих — свої.

А чи не могло бути так, щоб людина ставала то дорослою, то знову маленькою? Як зима й літо, день і ніч. І якби так було весь час, то ніхто б навіть і не дивувався. Тільки діти й дорослі краще розуміли б одне одного.

На перерві йшла вже спокійніша гра. Ми умовилися, хто й з ким. І сніг був уже втоптаний: важче сніжки ліпити. Декотрі, правда, пробували. Але більше грали в коники. Один хлопчик позаду — кучер, а два попереду — коні.

І вервечкою, упряж за упряжжю, ніби це пожежна команда, артилерія або санний поїзд на масляну. Кожен по-своєму думає, але всі бігаємо наввипередки: у кого кращі коні чи машина.

Хто сам не грається, нічого не розуміє. Важливо не тільки те, що бігаєш, а ще й те, що робиться в самій людині. Грати в карти — це означає кидати папірці, в шахи — дерев'янки пересувати. Танець — це тупцяння по колу. А про решту знає лише той, хто сам грає чи танцює.

Не можна дивитись на гру зверхньо, заважати гравцям, не можна різко переривати гру, нав'язувати неприємного товариша.

Якщо я кучер, то хочу, щоб мої коні були однакові на зріст, не надто великі й не надто маленькі, веселі, проте слухняні, розумні, розважливі. Якщо я кінь, я не хочу, щоб мій кучер був дурнем чи грубіяном. Я сам визначаю швидкість бігу й не хочу, щоб він мене смикав, бив, штовхав. Коли я кінь, я відчуваю себе зовсім інакше, ніж коли я кучер. А ви що знаєте? Що я форкаю і переступаю з ноги на ногу. Або що я кричу: "Сті-і-ій, нно-о-о!"

Коли я пожежний, я пильно дивлюся вдалечінь: чи немає де диму, і поспішаю, але зовсім інакше, ніж коли мчу з гарматою на позицію. Перед пожежними всі розступаються, а артилерію ворог бере на приціл. Я недовірливо озираюсь на всі боки, щоб не попасти в засідку. А не просто гасаю, як дурень.

І ще важливо набігатись про запас, бо ж знову цілу годину сидіти за партою.

Нарешті уроки скінчилися. Додому.

Йду я, а Мундек мене наздоганяє.

— Я тебе в школі шукав,— каже.

йдемо поруч. А він питає:

— Може, ти зі мною не хочеш ходити?

Інший не спитав би.

Я кажу:

— Звичайно, хочу.

Він подивився на мене уважно: може, я це тільки так кажу? Ми усміхнулись.

— Давай наввипередки з трамваєм?

— Та ну, щодня наввипередки... Я вже на перерві набігався.

Ми зупинилися перед вітриною.

— Дивись, які гарні циркулі! Бачиш, оце треба встромляти, коли хочеш накреслити велике коло. А це для туші. Як ти думаєш, скільки коштує такий циркуль? Ти хотів би такий? Глянь, золоте чорнило! Глянь, яка маленька чор-нильниця, дорожна. Мені треба купите пензлика, тільки не тут. Франковський купив на розі, і він у нього вже місяць, а в мого умить вся щетина вилізла. Таке неподобство. Ти б що вибрав з вітрини, якби тобі дозволили? Якби тільки одну річ дозволили? Я б — циркуль і оцього негренятка.

— Це дві речі...

— Ну, тоді один циркуль...

У сусідній крамниці ми вибираємо по великій плитці шоколаду на той випадок, якби нам дозволили.

Потім він вибрав для мами вазу з квітами, а я ляльку для Іренки.

На вітрині ювеліра поряд з коштовними брошками й каблучками лежать годинники. Ми не жадібні. Запасаємось годинниками. Довго радимось, які кращі, наручні чи кишенькові з ланцюжком.

Тому що ми, діти, відрізняємось від вас, дорослих. Ми завжди готові обміняти річ дорожчу на ту, яку нам хотілося б мати. Якби ви осягнули всі деталі наших торговельних операцій, ви дізналися б, що й шахрайство у нас має зовсім інший вигляд.

Коли я пожежний, я пильно дивлюся вдалечінь: чи не-разу ковзани. Тоді ковзани були ще рідкісним подарунком, цінним. Ну а я обміняв їх на круглий пенал з вишневого дерева, з мопсиком. Мопсик був без ока, проте дуже милий. Пенал потрібен щодня, а ковзани лише іноді, а зима саме була теплою, і льоду не було. Коли про це дізналися вдома, мені добряче перепало. Довелося віддати пенал. Мені було дуже соромно. Адже якщо ковзани мої — значить, я маю право робити з ними, що хочу. Кому яке діло, коли мені більше подобається пенал з пахучого дерева із сліпим мопсиком? І зовсім ніхто мене не обдурював, я знав, що ковзани дорожчі, та мені хотілося такий пенал. А хіба мандрівник у пустелі не віддасть торбину з перлами за глек води?

Ми довго радилися, що вибрати у вітрині столяра. Нам подобався столик з висувною шухлядою, який замикався на ключик, тільки ось чи дозволять його вдома поставити? Може, вибрати щось для батьків? Та як приємно, коли в тебе є хоча б маленький власний стіл!

Ми заговорили про дім. Удома в Мундека погано, батько п'є.

— Ми перед кожною зарплатнею боїмося,— каже Мун-дек,— принесе батько додому гроші чи знову голодувати цілий тиждень? А як проспиться, самому соромно й голова в нього болить.

— А ти не можеш йому сказати, щоб пити Иерестав?

— Та що я йому скажу? Досить і того, що мама плаче і свариться. Він пообіцяє, а потім знову за своє. Як дитина!

— А ти спробуй з ним по-доброму побалакати.

— Та якщо мені соромно! Ми одного разу в селі були в татового товариша. Там пили. А батько сказав, що не хоче. Бо він тоді мамі поклявся, що краплі в рот не візьме. Так от, коЛі почали батька вмовляти випити хоча б одну чарочку, я його за рукав потягнув, тому що я знав: раз одну, то й піде пити. Батько підвівся і каже: "Нумо, ходімо на річку!"

І ми йшли з ним, ішли. І жайворонки виспівують. І хліба нам ніби кланяються. І сонце. І так добре!.. Батько мене за руку тримає. Потім сіли ми біля річки, а він усе мене за руку тримає. А рука в нього як здригнеться, ніби він кропивою попікся. І я сказав: "Бачиш, тату, краще не пити". А він на мене подивився, і мені так соромно стало і так його шкода. Тому що він на мене так жалібно подивився. Знаєш, іноді собака так дивиться, коли чогось просить або боїться, щоб не побили. Я знаю, що одне діло людина, а інше — собака. Мені це так тільки спало на думку. Вдруге я б уже нізащо в світі так батькові не сказав. І, знаєш, батько ніби здогадався, все дивиться й дивиться на воду, дивиться і каже: "Собаче життя, синку!" І зітхнув. Я хочу поцілувати йому руку, ніби як пробачення попросити, а батько за мою руку міцно тримається і не дає. Не знаю, чи образився, чи, може, подумав, що він не вартий того, аби його цілували. До тих він уже не вернувся, тільки сказав, щоб я його палицю привіз,— голова, мовляв, у нього розболілася. Боявся, що будуть сміятись. А в поїзді купив мені бубликів. Я жодного не з'їв, усе братику привіз. Я навіть хотів з'їсти один, щоб тато не подумав, буцімто я відмовляюсь. Та не зміг: горло в мене якось стиснуло. Він потім довго не пив, мабуть, цілий місяць, мама вже думала, що все буде добре... Тільки послухай, не кажи нікому в школі. Я це тобі одному розповідаю. Не скажеш? Навіть якщо й посваримось?

— Чого б це нам сваритися?

— Ну, не знаєш?.. Не поділимо чогось і посваримось...

І ми ще трохи поговорили про те, які бувають на світі

люди: один п'є, другий працювати не хоче, третій краде, цей любить одне, той — інше. Або не любить чогось.

Наприклад, є такі, котрі не люблять нігті стригти. Бо коли короткі нігті, то їм це не подобається. І носять довжелезні кігті!.. Або гризуть їх. А ще на пальцях робляться задирки, і тоді боляче. І на нігтях бувають білі плямки, чого б то?

Кажуть, це щастя розцвітає. А декотрі кажуть, що хтось заздрить. Завжди один скаже так, інший — інакше, і невідомо, кому вірити. Страшенно багато брехні на світі...

І ми отак розмовляли дуже довго, і я спізнився на обід. Тому що я його проводжав, а він мене, і ми ходили туди й сюди.

Добре було так ходити й розмовляти — навколо сніг...

Ну я й спізнився. і д

А мама почала сваритися, чому я запізнився на обід..:

Вічно я десь вештаюсь, а з неї годі стояння біля плити і брудного посуду, і черевики я деру, а був би дівчинкою, то давно б їй допомагав, от вона піде до школи й поскаржиться, що я росту хуліганом,— отож Ірена має бути старшою, а я молодшим, і мама через мене помре.

Я стою і нічого не розумію.

Якщо я спізнився, то можу з'їсти обід холодним або зовсім не їсти; можу сам тарілку вимити.

Мама поставила їжу, а я не хочу. Мама ще дужче:

— їж!!! І облиш свої примхи і гримаси!

Я не хочу її ще більше дратувати і їм. Але кожен шматок стає в мене поперек горла. І не можу проковтнути. Хоч би їжа в тарілці швидше скінчилася.

І лише ввечері я взнав, що мамі поїла сукню міль. Незабаром іменини, а сукня міллю поїдена. Виходить, і за те, що зробить міль, мають відповідати діти?

Краще вже й зовсім не знати, чому дорослі сердяться, коли дають прочуханки. Відчуваєш, що з ними щось сталося, але шукаєш провину і в собі, поки не знайдеш.

Я сиджу в кутку й роблю уроки. Проте боюся, що прийде хтось із хлопців і знову почнеться:

"Іди дери черевики, он тебе вже твої друзі-приятелі кличуть!"

А я ж тільки для того й хотів стати маленьким, щоб знову гратися з дітьми.

І я вгадав: хтось постукався, але тихо-тихо й лише один раз. А мама почула:

— Не смій виходити! Уроки вчи!

Так, я вчу уроки. І навіть немає бажання виходити.

І мені здається, що я сиджу в полі, і мені холодно, і я сам-самісінький, і босий, і голодний, і вовки виють, і змерз я, і страшно, і весь я вже зацiпенів.

Якісь люди дивні. То їм весело, то раптом — сумно.

Не знаю напевне, та мені здається, що дорослі частіше бувають сердитими, ніж смутними. А може, вони потихень* ку, про себе, і сумують, а на дітей зляться. Рідко трапляється, щоб про вчителя сказали: "Вчитель сьогодні сумний". А, на жаль, часто: "Вчитель сьогодні сердитий"...

Чому дорослі не поважають дитячих сліз? їм здається, що ми плачемо через будь-яку дрібницю. Ні. Маленькі діти кричать, бо це їхній єдиний захист: зчинити крик — хтось та й зверне увагу і прийде на поміч. Або вже з відчаю кричать. А ми плачемо рідко й не про те, що найважливіше. Якщо вже дуже боляче, то з'явиться одна сльозинка, і все. Адже й з дорослими так буває, що в нещасті раптом застигнуть, висохнуть сльози...

І вже найрідше заплачеш, коли дорослі сердяться, а несправедливо. Опустиш голову й мовчиш. Буває, спитають, а ти не відповідаєш. Навіть і хочеш відповісти, та тільки ворухнеш губами, а сказати не можеш. Здвигнеш плечима або щось буркнеш під ніс. Тому що в голові у тебе порожньо, тільки в грудях німий відчай і гнів.

Часто навіть не чуєш, що кричать, жодного слова не розбереш. Навіть не знаєш, у чім річ. Тільки у вухах дзвін.

А ще рвонуть, штовхнуть, ударять. Ударять раз чи рвонуть за руку, і їм здається, що то не биття, не боляче. Тому що биттям у них називається катування дітей. Коли ременем шмагають, вони тримають дитину і лупцюють, мовби лиходії якісь, а вона вивертається й репетує: "Я більше не буду, я більше не буду!"

За таке биття — можливо, тепер його й менше, та все-таки ще є — коли-небудь у тюрму саджатимуть. Що відчуває той, хто б'є, і що

відчуває жертва, я не знаю. Але ми дивимось на це з огидою, обуренням, жахом.

Може, ви думаєте, що тут немає нічого такого, бо ж ми й самі між собою б'ємося? Але в нас менші руки й сили менше. І, навіть бозна-як обізлившись, ми б'ємо не з такою люттю. Ви наших бійок не знаєте. Ми завжди спершу спробуємо, хто дужчий, і розмірюємо силу з віком та вмінням битися. Він мене, я його. А коли вдасться обхопити так, що поворухнутися не може, відразу припиняємо. От коли нам хто-небудь перешкодить, ми можемо надто сильно вдарити. Або коли пручаєшся, вдариш по носі, а з носа завжди кров тече.

Ми знаємо, що значить боляче.

Сиджу я отак і розмірковую про те, що я знав раніше й що знаю тепер. І в мені все наростає образа, що ми — такі маленькі й слабкі.

А найбільше мені шкода Мундека, бо в нього батько пиячить.

Буду з ним дружити, адже і йому зле, і мені. Нехай між нами буде братство. Адже це через нього я зараз страждаю, тому що я через нього спізнився на обід.

А тут підходить Ірена. Встала неподалік і дивиться. І я на неї скоса позираю, бо не знаю, чого вона хоче. А вона стоїть і нічого не каже. Потім ступила крок до мене й знову нічого не каже, тільки стоїть. Я чекаю, а вона щось із руки в руки перекладає. Я знаю, що зараз буде щось гарне. Всередині в мені стало тихо-тихо. І ось Іренка подає мені це. Хоче подарувати гранчасте скельце, таке, що, коли в нього дивишся, все стає різнобарвним. Я вчора просив, то навіть подивитися не дала, а'зараз каже:

— На. Назовсім!

Чи сказала вона "на", я не знаю, тому що не розчув. Я почув лише: "Назовсім!"

Тихенько так сказала, лагідно, сором'язливо.

Я не хотів брати, бо ж дасть, а потім посвариться чи просто пошкодує й забере. Ще поскаржиться, що сам узяв, З маленькими дітьми важко дійти згоди,— дорослі заважають. Отож не хотів я брати, тому що боюся — вийде неприємність. Але взяв: дивлюсь, а замість одного вікна — багато вікон, і всі різнокольорові.

Я кажу:

— Я тобі віддам.

А вона:

— Не треба!..

І поклала свою маленьку ручку на мою велику руку. Я дивлюсь на її руку крізь скельце, і ми усміхнулись одне одному.

А тут мама питає, чи скінчив я уроки. Тоді вона дасть мені на трамвай, щоб я поїхав до тітки й відвіз їй сукню, яку поїла міль. А я, ображений, думаю:

"Добре, принаймні хоч з дому ненадовго піду".

— Тільки не загуби,— наказує мама.

А я подумав:

"Дівчисько, може, й загубило б, а я вже не загублю".

Взяв я сукню, яку мама загорнула в хустку, і йду.

Трамвая мені довелося чекати довго, і я злюся, тому що хотів миттю обернутись: от, мовляв, як швидко все виконав. А там, видно, сталося щось таке на лінії, трамваї зупинилися, тому що, коли трамвай підійшов, він був уже повний. Та все одно в нього всі лізуть. І я лізу. Я вже навіть за поручні тримався, а тут якийсь тип як штурхоне мене—я ледве на ногах устояв. Я так розізлився, що навіть вилаяв його про себе. А він виліз на приступку й каже:

— Куди лізеш? Злетиш!

"Ти ба, який добрий знайшовся,— думаю.— Сам злетиш, п'яний телепню!"

Він зовсім і не п'яний був, це я тільки так, зі злості. Адже він мене не сп'яну штовхнув, а тому що він дужчий за мене.

Я дочекався другого трамвая, і той повний-повнісінький. Я заплатив і їду. А сам усе думаю про те, як він мене брутально зіпхнув. Такий грубіян, хам, і ще дорослий,— дітям приклад дає!

А тут знову один якийсь штовхається. Відсунув мене, наче я річ, а не людина; я мало сукню не впустив. І що такого я йому сказав? Кожен би так сказав, як я:

— Обережніше...

А він як накинеться на мене:

— Я тобі дам — обережніше!

Я тільки повторив:

— Обережніше...

А він мене за комір схопив.

Я кажу:

— Пустіть!

А він:

— А ти не лайся!..

Я кажу:

— А я й не лаюсь.

А тут якийсь старий втручається. Нічого не бачив, нічого не знає, а туди ж:

— Таке тепер виховання! Хлопчисько старшому місцем не поступиться!

Я сказав:

— Він і не просив мене поступатись.

А той, що штовхався, знову своєї:

— Я тобі поговорю, щеня!

— Я не щеня, а людина, і ви не маєте права штовхатись.

— Ще вчитимеш мене, маю я право чи не маю!

— Бо не маєте!

Серце в мене калатає, і в горлі перехопило. Нехай хоч до скандалу дійде. Не піддамся! А тут уже всі обертатися стали. Дивуються, що маленький, а так огризається.

— А от якщо я тобі зараз у вухо дам, що тоді?

— Покличу поліцейського і звелю вас заарештувати за те, що ви бійку в трамваї зчиняєте.

Тут усі як почнуть сміятись. І він теж. Ніхто вже й не сердиться, тільки регочуть, ніби я щось смішне сказав. Навіть з місця підводяться, щоб на мене подивитись.

Я відчуваю, що не витримаю, і кажу:

— Пропустіть мене, я виходжу!

А він не пускає.

— Ти щойно сів,— каже.— Прокатайся трошки.

А тут іще тітка одна товста така сидить, розвалилась і каже:

— Ну й розбійник!

Я вже не чую, як кожен гострословить.

— Пустіть, я хочу зійти! ' і

А він усе не пускає.

Тоді я як закричу з усієї сили:

— Пане кондуктор!

Тут один якийсь заступився:

— Та годі вам, пустіть його.

Я зійшов, а всі на мене дивляться, як на дивовижу якусь. Мабуть, потім ще півгодини потішалися.

Іду я з цією сукнею під пахвою, і дорослі думки мішаються в мене з дитячою образою і болем.

Я проїхав лише чотири зупинки, до тітки ще далеко, та краще бігом бігти, ніж з ними лаятись.

А вдома мама знову:

— Ти чого так довго барився?

Я нічого не відповів. Тому що мені раптом здалося, що в усьому винна мама. Якби я не вийшов з дому роздратований, то, можливо, не влаштував би в трамваї скандалу. Стільки разів поступаєшся, ну, поступився б іще раз. А прислів'я, наче глузуючи, каже, що "розумний поступиться, дурень — ніколи". Шукай тепер розумного.

Шкода мені, що день так славно почався і так нікчемно скінчився.

Я вже лежу, а заснути не можу й думаю далі.

Вже так, видно, й має бути. Вдома — не дуже добре, а не вдома — ще гірше. Виходить — це їм так смішно? Виходить, якщо я маленький, то

мені не можна покликати поліцейського, а от спихати мене з трамвая, брати за барки й погрожувати — можна.

Зрештою, діти люди чи не люди? І я вже навіть не знаю, чи радіти, що я дитина, радіти, що сніг знову білий, чи сумувати, що я такий слабий?..

ЛАХМАЙ

Я прокинувся засмучений.

Коли тобі сумно, це не так уже й погано. Смуток —це м'яке, приємне відчуття. В голову приходять різні добрі думки. І всіх стає жаль" 1 маму, бо міль їй сукню зіпсувала, і тата, бо він так багато працює, і бабусю — бо старенька і скоро помре, і собаку, бо їй холодно, і квітку, в якої опустилося листя,— мабуть, хворіє. Хочеться кожному допомогти й самому стати кращим.

Адже ми й сумні казки любимо. Значить, смуток потрібен, він наче ангел, який стане й дивиться, і руку на голову покладе, І ніби крильми дихає.

Тоді хочеться побути самому чи погомоніти з ким-небудь щиро про різні речі.

І боїшся, щоб твій смуток не зруйнували чи бодай не сполохали.

Я підійшов до вікна, а на шибках за одну ніч з'явилися красиві квіти. Ні, не квіти, а листя. Немов пальмове віття. Дивне листя, дивний світ. Чому так зробилося, звідки це взялося?

— Чого ти не одягаєшся? — питає батько.

Я нічого не відповів, а лише підійшов до батька й кажу:

— Доброго ранку.

І поцілував йому руку, а він на мене так уважно подивився.

Тепер я швидко одягаюсь. Поїв. Іду до школи.

— Чого це ти так сьогодні квапишся до школи? — питає мама.

— Зайду до костьолу.

Я згадав, що останнім часом рідко молюсь, і мені стало прикро.

Виходжу за ворота й дивлюся, чи не йде Мундек. Ні, не йде.

Всі калюжі замерзли. Хлопці роблять ковзанку. Спершу маленький клаптик виходить, потім дедалі більший і більший,— от і ковзатись можна.

Я був зупинився. Та ні. Йду далі.

І замість Мундека зустрічаю Вишневського.

— Гей, Триптиху, як ся маєш?

Я спершу навіть не зрозумів, що йому треба. Лише згодом збагнув: це ж він мені прізвисько дає, бо я ж тоді триптих намалював.

Я кажу:

— Відчепись.

А він виструнчився, віддав честь і каже:

— Слухаюсь!

Бачу, шукає зачіпки, переходжу на другий бік. Все-таки він мене раз стусонув. Тоді я взяв та й звернув за ріг.

"Час є,— думаю,— обійду манівцями".

Неохоче йду до школи. Там зараз галас, штовханина, язиками мелють. Іноді навмисне йду поволі або дальшою дорогою, щоб прийти якраз на початок уроку. Добре, коли приходиш під самий дзвінок, тоді увійде вчитель, і всі заг тихають. Якби мав годинник, вираховував би до хвилини, а так ще й спізнитися можна.

Дарма, не запізнюся. Знову звернув на другу вулицю. Ніби мене хто туди покликав, ніби підштовхнуло щось. Буває, зробиш щось, а чому — сам не відаєш. І потім іноді добре, а іноді й кепсько виходить. Коли вийде погано^ кажуть: "Надала нечиста сила!" Навіть сам дивуєшся: "І навіщо я так зробив?"

І ось, я сам не знаю як, роблю дедалі більше й більше коло, зовсім іншою дорогою. Іду я, і раптом бачу — на снігу песик стоїть.

Такий маленький, переляканий. Стоїть на трьох лапках, а четверту підібгав. І тремтить, весь труситься. А вулиця безлюдна. Лише вряди-годи хтось пройде.

Я стою, дивлюся на нього й думаю: "Мабуть, його вигнали, і він не знає, куди йти". Білий, тільки одне вухо чорне й кінчик хвоста чорний. І лапка висить, і дивиться на мене жалібно, ніби просить, щоб я йому допоміг. Навіть хвостика підняв, махнув — зажурено так, двічі, туди й сюди, немов у ньому пробудилась надія. І зашкутильгав до мене. Видно, боляче йому. Так мені здалося. І знову зупинився, чекає. Чорне вухо

підняв угору, а біле — опущене. І чисто тобі ніби просить допомогти, тільки ще боїться. Облизнувся — певне, голодний — і дивиться благально.

Я ступив на пробу кілька кроків, а він —за мною. Так на трьох лапках і шкутильгає, а як обернувсь — зупиняється. Мені спало на думку тупнути ногою і закричати: "Пішов додому!", щоб подивитись, куди він піде. Та мені його шкода стало, і я не крикнув, а лише сказав:

— Іди додому, змерзнеш...

А він просто до мене.

Що тут робити? Не лишати ж його — замерзне.

А він підійшов, зовсім близенько, припав до землі й тремтить. І тут я зрозумів, так, остаточно зрозумів, що мій Лахмай без-дом-ний. Може, цілу ніч бродить? Може, це вже його останній час настав. А тут я нагодився, йду до школи зовсім іншою дорогою і можу його врятувати в цю останню годину.

Взяв я його на руки, а він мене лизнув. Тремтить, холодний весь, тільки язичок ледь теплий. Розстібнув швиденько пальто, сунув його за пазуху, тільки мордочку назовні лишив, тільки писок, щоб дихав. А він перебирає лапками, поки нарешті об щось там не зачепився. Хочу його підтримати, та боюся, як би лапки не пошкодити. Обхопив його обережно рукою, а в нього серце так б'ється, ніби вискочити хоче.

Якби я знав, що мама дозволить, то ще встиг би додому збігати. Ну кому б це завадило, якби він лишився у мене жити? Я б сам би його годував, від свого обіду лишав би! Одначе вертатись додому боюсь, а в школу мене з ним не пустять. А він уже вмостився зручно під пальтом, не ворушиться і навіть очка замружив. Потім чую, він уже трохи вище, до рукава підліз, навіть свіжим повітрям дихати не хоче, засунув

мордочку в рукав і туди дме. І вже тепліший став. Мабуть, зараз засне. Бо ж якщо він усю ніч пробув на морозі й не спав, то тепер уже напевне засне. Що мені тоді з ним робити? Розглядаюсь навколо, бачу: поряд крамничка.

"Хай буде що буде. Зайду. Може, він з цієї крамнички загубився?"

Знаю, що це не так, та все одно спробую, що ж іще робити?

Отож заходжу й питаю:

— Це не ваш песик?

А крамарка каже:

— Покажи-но його.

Я зрадів, витягаю песика, а він уже спить.

— Ось він,— кажу.

А вона ніби щось подумала й мовить:

— Ні, не мій.

— Може, ви знаєте, чий? Адже він, певне, звідкілясь сюди...

тт— Не знаю.

Тоді я кажу:

— Змерз він.

Тримаю його на руках, а він навіть не поворухнеться,— так міцно спить. Можна подумати, що вмер, однак чую, дихає — спить.

Я соромлюсь попросити крамарку, щоб вона його хоч на часинку взяла. Потім би я його забрав. І нараз мені спадає на думку, що коли не вона, то, можливо, шкільний сторож потримає його в себе під час уроків. Бо на другому поверсі сторож злий, а на третьому — добрий: розмовляє, жартує з нами й олівці підстругує.

А крамарка каже:

— Ти хіба на цій вулиці живеш?

Вона, мовляв, мене не знає і купувати я не купую, то чого ж я отут стою?

— Ну, йди, йди,— каже,— тебе мати до школи послала, а ти з собакою бавишся! І двері добре причини.

Вона, видно, подумала, що коли я такий заклопотаний, то, чого доброго, забуду причинити двері й холоду напущу. Бо кожен тільки про те й думає, щоб йому самому тепло було. А собака ж теж боже створіння.

Я вже був зібрався йти, проте вирішив іще раз спробувати:

— Ви тільки подивіться, який біленький, зовсім не паршивий.

І прикриваю песика рукою, бо ж лапка кульгава. А може, просто змерзла?

А вона каже:

— Та не мороч мені голови своїм псом!

От тобі й маєш, уже я голову морочу. Хіба я винен, що собака на морозі мерзне?

Ну, нічого не вдієш. Якщо й сторож не погодиться, то нехай сам його й викидає.

Хлопці відразу репетуватимуть на всю школу: "Собаку приніс! Собаку приніс!"

Ще хтось із учителів почує. А треба, щоб ніхто не взнав. А я вже стільки часу марно згаяв. Запихаю песика не під пальто, а просто під куртку, не подумав навіть, що йому там душно буде, і бігцем до школи. Сторож, напевне, погодиться. Позичу в кого-кебудь грошей і дам на молоко для мого Лахмая.

Я його Лахмаєм назвав.

Біжу, а він уже зовсім відігрівся. Це я його зігрів, через сорочку. Тепер він прокинувся й починає вовтузитись, крутиться, навіть носика виставив і загавкав — не загавкав, а дзявкнув,— знак такий подав, що йому добре: дякую, мовляв. Спершу від нього до мене холод пішов, а тепер він уже мене гріє. Наче дитину тримаю. Я нагнувся й поцілував його, а він замружився.

Прийшов я в школу й відразу до сторожа:

— Сховайте його, будь ласка! Він був такий холодний!

— Хто холодний?

— Та він.

Сторож побачив, що я тримаю собаку, й нахмурився.

— Звідки ти його взяв?

— З вулиці.

— А навіщо було чужого собаку брати?

— Бездомний він. І лапка зламана.

— Куди ж я його тепер діну? Не треба було нести, може, в нього господар є.

— Нікого в нього немає,— кажу я.— Я всіх питав; якби хто був, то в мороз би з дому не вигнав.

— Може, паршивий який...

— Та ви що? Гляньте, який він чистенький!

Я вдав, що образився, а сам радий, бо коли візьме подивитися, то вже залишить.

Але тут я почув, що хтось іде, і засунув цуценя під куртку.

А сторож тому каже:

— Відійди. Дивись, у тебе всі черевики в снігу.

І прогнав.

Однак усе ще не бере. Каже:

— Вас тут он скільки і кожен почне мені собак з вулиці тягати?

— Ну будь ласка, всього на кілька годин. Я його потім додому заберу...

— Еге ж, так тобі й дозволять!

Я кажу:

— Піду-но я на ту вулицю, може, хто "його признає.

Сторож почухав потилицю, а я думаю: "Здається, діло

до згоди йде".

Він іще побурчав трохи.

— Мало тут у мене з вами клопоту,— каже,— ще із собаками мороку май.

Проте взяв. Людяний. Той, з другого поверху, нізащо б не взяв, та ще й висварив би.

Узяв. А хлопчаки вже почали збиратись. Мій Лахмай ніби зрозумів, мовчить, не ворушиться, тільки дивиться на мене. Аж тут дзвінок дзвенить. І Лахмая я прилаштувати встиг, і на урок не спізнився.

Почався урок.

Я сиджу на уроці, але мені сумно. Тому що, хоч Лах-маєві й тепло, та, мабуть, він голодний.

Сиджу й думаю, де б грошей дістати Лахмаєві на молоко.

Сиджу й думаю, що ось я всю ніч спав у теплій постелі й не знав, що песик на морозі ночує, а хоч би й знав, однаково нічого не міг би зробити. Адже не встав би й не пішов би вночі по вулицях шукати Лахмая.

Я сиджу на уроці, проте мені сумно, так сумно, що цього смутку на весь клас вистачило б. Ніколи вже, мабуть, я більше не гасатиму по двору з хлопчаками. От учора ми гралися у полювання, в коники. Дитячі ігри. Нікому від них ніякої користі. Якби мені дозволили взяти мого песика додому, я хоч би про нього піклувався. Викупав би його, вичесав, став би песик біленький як сніг. Захотів би —' навчив би його різних штук. Терпляче вчив би, не бив. Навіть не кричав би на нього. Тому що від слова буває так само боляче, як від удару.

Якщо любиш учителя, то від усякого зауваження боляче. Він тільки скаже: "Не крутись!" або: "Не розмовляй!", "Ти неуважний!", а тобі вже прикро. Вже думаєш, чи сказав він це просто так і відразу забуде, чи й справді розсердився.

Мій Лахмай мене любитиме, а коли в нього що-небудь не вийде, я скажу йому, що це в нього вийшло погано, і тут-таки його погладжу, а він замеле хвостиком і ще більше старатиметься.

Я не буду його дражнити, навіть жартома, щоб він не став злим. Дивно, чого це багатьом подобається дражнити собаку, щоб вона гавкала.

От і я вчора кота наполохав. Згадав я про це, і стало соромно. І навіщо це я? У нього, либонь, мало серце зі страху не вискочило. А коти й справді нещирі, чи це лише так вважається?

Нараз учителька каже:

— Читай далі ти.

Тобто я.

А я навіть не знаю, що читати, бо ж і книжку не розгорнув.

Стою як дурень. Очі витріщив. І шкода мені й Лахмая, і себе самого.

А Вишневський озивається:

— Триптих гав ловив.

У мене навіть сльози на очі навернулись. Я опустив голову, щоб хто-небудь не побачив.

Учителька не розсердилась, тільки сказала:

— Книжку навіть не розкрив. От поставлю тебе за дверима...

Вона сказала "поставлю за дверима", а не "вижену".

І не вигнала.

— Встань і стій,— каже.

Навіть не в кутку, а на своєму місці, за партою.

Видно, вчителька здогадалася, що зі мною щось сталося.

Якби я був учителькою, а учень сидів би із закритою книжкою, то я спитав би, що з ним, чи нема в нього якоїсь неприємності?

А що якби вчителька й справді спитала, чому я сьогодні такий неуважний? Що б я відповів? Урок є урок. Не можу ж я виказати сторожа!

Проте вчителька сказала тільки:

— Встань і стій.

А тоді ще каже:

— Може, тобі краще вийти з класу?

Я стою геть червоний і нічого не відповідаю. А вони відразу крик зчинили.

Один кричить:

— йому краще вийти!..

А другий:

— Ні, йому тут краще, пані вчителько!

Хоч би що сталося, з усього зроблять забавку: раді, що урок перервався. І не подумають про те, як людині неприємно: адже вчителька будь-якої хвилини може знову розсердитись.

Нарешті дзвінок. Урок скінчився. Я біжу до сторожа.

Але тут мене зупиняє сторож з нашого поверху, той самий, злий.

— Куди? Не знаєш хіба, що не можна?

Я злякався, та все про своє думаю.

"У кого б попросити десять грошів 1 па молоко?"

Може, у Бончкевича? У нього завжди є гроші. Ні, він не дасть, він мене мало знає. І коли в нього один раз хтось попросив у борг, він сказав:

— От іще, в борг тобі давати, голодарнцю нещасний!

"У кого ж іще взяти грошей? У цього? А може, он у

того?" Я дивився навсібіч. І раптом згадую, що Франков-ський винен мені п'ять грошів. Розшукав його, а він грається з хлопцями й від мене тікає.

— Слухай, віддай мені п'ять грошів!

— Відчепися,— каже він,— заважаєш!

— Та вони мені потрібні.

— Потім, зараз не можу!

— Та мені зараз треба]

— Кажу тобі, потім! Немає в мене.

Я бачу, що він починає злитись, ну й грошей у нього немає, отже, нічого тут не вдієш! У Мундека теж немає.

Хоч-не-хоч, іду до Бончкевича. В його батька крамниця, він багатий. Бончкевич питає:

— Навіщо тобі?

Я кажу:

— Дуже потрібні.

— А коли віддаси?

— Коли будуть.

Що ж я можу сказати? Хтось, бува, пообіцяє: "Завтра!"— а сам і пальцем не ворухне. Ще й вилає, коли нагадають. Скаже: "Відчепись!"

. — Ну що, даси мені в борг?

— А якщо в мене нема?

— Є, тільки дати не хочеш.

Якби я сказав, на що мені потрібні гроші, він, певне, дав би. А може, сказати?

А він мені:

— Я вже стільки пороздавав, і ніхто не повертає. Іди до Франека: він уже цілий місяць мені двадцять п'ять грошів винен.

А Франек нікому не віддає. Я скривився, та робити нічого.

Шукаю Франека, а його немає ніде. Як тут знайдеш, у такій товкотнечі?

А Бончкевич навіть добрий, не любить відмовляти. Тільки дуже цікавий, усе йому треба знати. Сам уже тепер зі мною заговорює:

— Що, дав?

— Та я не знаю, де він.

Бончкевич подумав трохи й знову питає:

— Скажи, навіщо тобі?

— Тоді даси?

— Дам!

— А є в тебе?

— Є, тільки я хочу купити фанеру, рамку зробити.

Я йому швиденько все розповів. Скрадаємося ми на третій поверх, аж тут дзвінок. Треба йти в клас.

Я дуже непокоюсь. Лахмай голодний, може, почне скімлити, вищати, а сторож візьме та й викине його.

Я його Лахмаєм назвав. А тепер, думаю, може, це недобре. Дуже просте ім'я. Пес, правда, не розуміє. Людині це було б образливо. Може, назвати Сніжок, адже я його на снігу знайшов? Або Білан, Біланчик. Чи якось від слова "зима".

Я вже про нього так думаю, ніби знаю, що мені його дозволять узяти.

Жінка в крамниці і сторож казали, що в нього, мабуть, є господар. Розпитати хлопців біля тих воріт, чи що? Але там навіть і воріт ніяких близько не було. І що як хтось скаже: цуценя моє, а це буде неправда: пограється з ним і знову на мороз викине. Та хоч би й правда, все одно господар про нього подбає, коли вигнав. А може, він сам утік? Адже я не

знаю, який у нього норов. А молоді цуценята пустотливі. Може, нашкодив, злякався кари і втік.

Ну просто не знаю, що робити! Такий заклопотаний сиджу, наче в мене маленька дитина. А Сніжок, певне, думає, що я про нього забув. Собака справді схожий на дитину. Дитина плаче — собака скімлить. І гавкає, коли сер-диться чи коли чомусь радий. І грається він, мов дитина. І дивиться мені в очі, і дякує — лише гарчить, ніби каже, застерігаючи: "Годі!"

Та нараз я згадав, що йде урок і треба бути уважнішим,— і так я вже стояв за партою.

Коли я був дорослим, думав, що легко бути сумлінним учнем, бути уважним на уроках і добре вчитись. І тільки тепер бачу, як це важко. Коли був учителем і мав якийсь клопіт, я теж ставав неуважним на уроці, проте ніхто мене в куток не ставив. Навіть навпаки: тоді я ставав суворішим і вимагав тиші в класі, щоб спокійніше було переживати.

Ех, Білане, Білане! Малий ти і слабкий, тому на тебе й не зважають, з тобою не рахуються, тебе не цінують. Ти не собака-водолаз, яка рятує потопаючих, не сенбернар, який вигрібає замерзлих мандрівників з-під снігу. Не годишся ти і в упряж ескімоса, ти навіть не розумний пудель, як пес мого дядька. Неодмінно піду зі своїм песиком до дядька, нехай заприятелює з пуделем. Собаки теж люблять товариство.

От я думаю: "Піду-но я з ним до дядька". Але ж усе це тільки мрії. Тому що, мабуть, мені не дозволять його лишити.

Дорослий скаже дитині: "Не можна!" — і тут-таки забуде. І навіть не знає, якого він завдав йому болю.

Коли я хотів стати дитиною, я думав тільки про ігри й про те, що дітям завжди весело — адже в них немає ніяких турбот. А тепер у мене

більше турбот з одним Цуценям на трьох лапах, ніж у котрогось дорослого з цілою сім'єю.

Нарешті я дочекався дзвінка.

І ось ми даємо сторожеві десять грошів на молоко. А він каже:

— Нащо мені ваші гроші! Подивіться краще, що він тут наробив.

І відчиняє темну комірчину, де скімлить Лахмай.

— Нічого,— кажу я.— Можна цю ганчірочку, я витру?

І я витер І навіть не погидував.

А Біланчик мене впізнав, зрадів. Мало в коридор не вискочив. Скаче навколо мене, підстрибує. Зовсім забув про всі небезпеки й біди. А він же міг тепер лежати мертвий на холодному снігу.

— Ну, вимітайтесь! — каже сторож, але тут-таки поправився:

— Ідіть, у мене часу нема.

Дорослому ніхто не скаже: "Вимітайтесь", а дитині часто так кажуть. Дорослий клопочеться — дитина крутиться, дорослий жартує — дитина блазнює, дорослий плаче — дитина рюмсає і реве, дорослий рухливий — дитина зірвиголова, дорослий засмучений — дитина кривиться, дорослий неуважливий — дитина гава, розтелепа. Дорослий робить щось повільно, а дитина забарна. Ніби й жартома все це говориться, та все одно прикро. "Пуголовок", "карапуз", "шкет", "шмаркач" — так називають нас дорослі, навіть коли вони не сердяться, коли хочуть бути добрими. Нічого не вдієш, та ми й звикли. І все ж така зневага образлива.

Бідний Білан — може, краще Сніжок? — знову повинен сидіти дві години замкнений, у пітьмі пекельній.

— А може, сховати його за пазуху, і він сидітиме на уроці спокійно?

— Дурень,— сказав сторож і замкнув двері на ключ.

А Мундек зустрічає мене в коридорі й каже:

— Що в тебе там за секрети?

Я бачу, що він ображений, і все йому розповів.

— То ти... то ти йому першому сказав?

— Але ж я мусив сказати, а то він не дав би грошей на молоко.

— Та знаю... знаю...

Шкода мені Мундека, тому що й мені ж було б неприємно, якби він іншому розповів що-небудь раніше ніж мені. І на великій перерві я його питаю:

— Хочеш, підемо подивимось?

А тут, на третьому поверсі, хлопчаки курили цигарки, і йде слідство, хто курив, хто ходив на третій поверх — не "ходив, а "лазив".

Наш сторож каже:

— Весь час жену їх, а вони все якось прокрадаються.

І дивиться на нас. Я сховався за Томчака. А то б умить

дізнались, бо я почервонів. Мене навіть у жар кинуло. А дорослі думають, що коли дитина заїкається й червоніє, значить, вона бреше або в чомусь винна. Але ж ми часто червоніємо просто через те, що нас підозрюють, від сорому чи зі страху, або тому, що серце сильно б'ється... І ще в декотрих дорослих є звичай примушувати дивитись в очі. А буває, хлопчисько, хоч і винен, але дивиться просто в очі і бреше як по писаному.

Таким добре. Бо найгірше буває дитині вразливій. Вона страждає, хоч і не винна. А дорослі на всіх гримають. Тільки-но що, відразу: "Ви завжди. Ви ніколи. Ви всі".

Гримають і прогрожують усіма карами:

"Знаю я вас! Ваші фокуси! Ось я вам покажу!"

І вразлива дитина боїться, живе в постійному страху. Наче заєць. Бо заєць боїться навіть тоді, коли спить. А у нас теж сни неспокійні. І прокидаємось часто-густо зі страху.

Скрипне щось уночі, а здається, ніби ходить або привид, або вбивця. Чи, бува, щось у вікні з'явиться або ворухнеться якась біла постать. Накриєшся ковдрою з головою, у піт тебе кине, дихнути боїшся, лише думаєш: "Що буде, коли торкне тебе зараз чиясь холодна рука?"

Згадуються тоді різні моторошні історії, вичитані з газет.

Адже не тільки в казках діються страшні речі. Є ж люди без ніг, без носа, і осліпнути людина може, і збожеволіти. Буває, іде собі хтось вулицею і раптом падає й починає кидатись на землі, піна з рота летить; ішов чоловік спокійно, як усі, аж тут отаке з ним сталося. Збираються люди, кожен поради дає, а тебе відпихають. А ти й радий би піти, та все одно стоїш, дивишся мов скам'янілий.

А чорна віспа, скоротечні сухоти, а трахома, гангрена, зараження крові? На ці речі вже й уваги не звертаєш. Бо дорослі навмисне про це багато говорять, щоб діти слухали й надміру не пустували. А ти бачиш, що машина тебе не переїхала, що з вікна ти не випав, ноги не поламав, ока не вибили. От і перестаєш їм вірити. Зрештою, не можна ж весь час тільки й думати про те, щоб бути обережним.

Та тільки-но настане ніч, зразу все пригадується. До того ж усі сплять — темно чи місяць світить. Знову ж таки боїшся, що заснеш і сновидою почнеш по стінках та дахах ходити. . .

Дивно буває. То ти такий відважний, що в будь-який бій або вночі на цвинтар не побоїшся піти, то найменша дурниця тебе налякає. І важко сказати, сміливий ти чи боягуз.

І взагалі дуже важко збагнути, який ти насправді. Бо коли спитаю себе, порядний я чи ні, то й сам не знаю. Пригадаю всі свої витівки, але відразу й подумаю: "А в інших іще гірше буває".

Навіть якщо здається, що хтось кращий за мене, порядніший, то й тоді ж я не знаю про нього всього, що він робить і що думає. Часом дехто тільки вдає із себе святого або не робить чогось поганого тільки тому, що боїться виказати свої лихі наміри.

Є такі вчинки, коли нічого особливо поганого , й не сталося. У дітей, мабуть, це раз у раз трапляється. Одначе вони мусять приховувати все, щоб не наразитись на заборону. Приміром, оце як зараз. Що поганого в тому, що пожалів голодного й холодного песика. Живе ж створіння.

І чого тільки дорослі все забороняють?

Що робити?

Чи сказати вчительці на уроці: "Дозвольте нам узяти Сніжка до класу. Побачите, ми будемо слухатись, сидітимемо спокійно".

Гай-гай. Нічого б з цього не вийшло. Перший Виш-невський почав би на зло пустувати.

Кепсько, що всі ми разом — і скромні, і звичайні, і зарозумілі, і лагідні. Через це жодної обіцянки, жодного слова не можна дотримати. Через це все завжди погано кінчається.

Через це дорослі нам не довіряють, на всіх підозріливо дивляться.

Без них було б, може, менше сміху, веселощів, але життя було б спокійнішим.

Проте дорослі думають, що ми тільки бешкетників любимо, що тільки найневихованіших слухаємось, і що б вони нам не сказали, негайно виконуємо. Що вони всіх псують!

Неправда. Коли ми такого лобуряку десять разів не послухаємось, то про це ніхто не знає. А як раз щось із ним зробимо — зразу всім чосу дадуть.

Гарний був би світ, якби ми й справді всі завжди і тільки їх слухали. Гарний би він мав вигляд, якби ми їх не втихомирювали.

Скільки разів їм кажеш:

"Заспокойся — облиш — перестань — не роби цього. Чуєш, бо потім жалітимеш!"

І послухається, розбишака. Отож якщо дорослі й можуть з ними витримувати, то в цьому наша заслуга.

Скінчилася вся ця історія тим, що, хто курив цигарки на третьому поверсі, не з'ясувалось, а ми з нашим песиком розлучилися назавжди.

Після занять сторож каже:

— Ну, забирайте свого пса, і більше мені сюди собак не ведіть, ніколи мені! А то відправлю вас в учительську, разом із собакою.

Ми й вийшли: я, Мундек і Бончкевич. І Лахмай — нехай собі вже лишається Лахмаєм!

І як же він зрадів, коли його випустили на волю! Як усе живе тягнеться до свободи! І людина, і голуб, і собака.

Радимося втрьох, що далі робити. Бончкевич погодився взяти його до завтра, а я тим часом удома дозвіл випрошу.

Та, коли Бончкевич узяв у мене Лахмая, я на нього трохи ніби образився.

Адже Лахмай мій. Адже це я грів його під пальтом. Він мене першого лизнув. Я його знайшов, і приніс до школи, й весь час про нього думав. А Бончкевич тільки дав десять грошів, та й годі.

Ну хіба це справедливо, що одним батьки все дозволяють, а іншим ні? Кожен найбільше своїх батьків і свій дім любить. Але ж прикро, коли знаєш, що комусь батько дозволяє те, що забороняють тобі.

Чому Бончкевич бере собі Лахмая — і нічого, а я повинен іще дозволу питати, і, мабуть, скінчиться все це нічим.

Коли знаєш, що в батьків немає грошей, їх ще більше любиш, бо стає їх шкода. Хто сердитиметься на батька за те, що в нього немає роботи,

чи за те, що він мало заробляє? Інша річ, коли він витрачає гроші на непотрібне, а на дитину скупиться, думає тільки про себе, а дитині шкодує. Он Мундеків батько — чому він витрачає гроші на горілку та ще й скандали влаштовує?

Мені жаль Мундека і жаль віддавати білого Лахмая. Стільки довелося через нього витерпіти, а тепер він дістанеться іншому.

— Можеш мені ці десять грошів не віддавати,— каже Бончкевич.

Я розсердився.

— Обійдуся без твоєї ласки. Я ще, може, завтра тобі віддам.

— Коли ти так злишся, не віддавай!

— Ходи сюди, цуцику, попрощаємось,— кажу я.

А Лахмай видирається, не розуміє, що ми розлучаємось. Потім уперся мені лапками в груди, і хвостиком з чорною китичкою весело метляє, і дивиться... просто... в очі!

У мене навіть сльози на очі навернулися.

А він лизнув мене в губи — пробачення просить.

І я притиснув його до себе востаннє!

Нарешті Мундек потягнув мене за кишеню.

— Гаразд уже, йди!

Ми швидко пішли. Я навіть не озирнувся.

Мундек всю дорогу говорив про голубів, кроликів, сорок, їжаків. Я тільки час від часу озивався. І дорога додому пройшла непомітно. На годиннику час нібито завжди рухається однаково, проте в людині немовби є якийсь інший годинник, і час на ньому то летить непомітно, то тягнеться так, що здається, і кінця цьому не буде. Буває, не встигнеш прийти до школи, як уже дзвінок, і пора додому. А буває, чекаєш-чекаєш, поки вся ця тяганина скінчиться,

і виходиш зі школи, як з тюрми, навіть радіти нема сил.

Прощаюсь я з Мундеком і, ніби мене хто за язик смикнув, питаю:

— Що, твій старий знову вчора налигався?

Мундек почервонів і каже:

— Ти думаєш, мій батько щодня п'є?

І відійшов швидко, так що я вже нічого більше не встиг сказати. Ну, навіщо воно мені? Отак скажеш що-небудь, не подумавши, а потім уже не поправиш.

Якось батько мені прислів'я навів: "Слово не горобець, вилетить — не спіймаєш".

Дуже мудре прислів'я. Хоч тоді воно мені не сподобалось. Бо я сказав правду,'а всі як закричать на мене, наче це хтозна-яка брехня. Ніхто, мовляв, тебе не питав, і нічого було говорити. Але ж утаїти правду — це все одно, що збрехати!

Багато в житті всілякого лицемірства. Коли я був дорослим, я до цього звик, і мене вже це не хвилювало. Лицемірство то й лицемірство — нічого не вдієш, а жити треба. Тепер я думаю інакше: мені знову

боляче, коли людина не говорить людині того, що думає насправді, а прикидається.

Тому що брехня ще може бути така — ні погана ні добра. А от лицемірна людина — це вже, либонь, найгірше. Думає одне, а говорить інше, в очі так, а позаочі інак. Вже як на мене, то краще хвалько, ніж лицемір. Лицеміра найважче розпізнати. Брехунові скажеш: "Брешеш!" або: "Не вихваляйся!" Та й по-всьому. Воно й чесніше, і благородніше.

А лицемір здається таким добрим і милим, його важко вивести на чисту воду.

Ну чого я добився? Завдав Мундекові прикрість. Образив його. На батька сказав "старий" і що "налигався". Так буденно сказав, як дорослий, коли присоромить дитину, образить і навіть не відчує цього.

Заходжу в ворота, а на східцях сидить той самий кіт, якого я вчора налякав. Мені стало шкода його, і я хотів його погладити, а він навтіки. Пам'ятає. А що коли бог мене за цього кота покарає і Лахмая не дозволять узяти додому?

— Ну, що в тебе сьогодні було в школі? — запитує мама.

Лагідно так спитала. Може, відчуває, що несправедливо вчора на мене нагримала.

Я кажу:

— Та нічого такого.

Мама питає:

— А в кутку не стояв?

І тільки тут я згадав, що стояв за партою.

І кажу:

— За партою стояв.

— А кажеш, нічого не було!

— Я просто забув.

Беру ніж і починаю разом з мамою чистити картоплю. Мама питає:

— За що?

Кажу:

— Я не слухав.

— Чому ж ти не слухав?

— Та так, задумався.

— Про що ж?

Я чищу картоплю, ніби дуже зайнятий, і не відповідаю.

— Це недобре, що ти забув. Гарному хлопчикові соромно стояти за партою, і він постарався б більше так не робити. Адже вчителька тебе карає для науки, щоб ти свою провину краще зрозумів. А раз ти забув — значить, і покарання тобі на користь не піде. Треба пам'ятати, за що тебе карають.

Я дивлюсь на маму й думаю:

"Бідна, добра мама, нічогісінько вона не розуміє".

А потім ще подумав:

"Бідна й стара".

Бо коли мама нагнулась, я помітив у неї сиве волосся і зморшки. Може, вона ще й не стара, та життя в неї тяжке.

"Добре,— думаю я,— що в мене знову є мама. Клопоту з батьками до ката, однак без них дитині гірше. Кепсько без батьків, дуже сумно й кепсько".

— А може, ти ще щось накоїв?

Я кажу:

— Ні, нічого.

— А ти не обманюєш?

— Чого мені брехати? Якби я не хотів, то про це й не розповів би.

Мама каже:

— Та й справді.

І ми мовчимо. Але так, ніби й далі розмовляємо. Бо в мене на думці мій Лахмай, а мама знає, що я чогось не договорюю, щось приховую.

Ми, діти, любимо погомоніти з дорослими. Вони більше за нас знають. От якби вони тільки були з нами трохи ласкавіші. Не можна ж весь час бурчати, пирхати, сердитись, сваритися, гримати.

Якби мама спитала не сьогодні, а колись іншим разом: "А ти не обманюєш?" — я б, мабуть, розізлився, хоча, можливо, й відповів би достоту так само, тими ж словами.

Дорослі не хочуть зрозуміти, що дитина на ласку відповідає ласкою, а гнів у ній зразу породжує відсіч.

"Так, я такий і іншим уже не буду!"

А кожному ж, навіть найгіршому з нас, хочеться стати кращим. Ми опираємось, боремося з собою, приймаємо рішення, стараємося з усіх своїх сил, а коли нам щось не вдасться, ви тоді: "Знову ти за своє!" Це страшенно діє на нерви. Людині вже здавалося, що все добре, що вона гори звернула, а тут знову все починай із самого початку. Така злість бере, так боляче, що нічого робити не хочеться. Ось чому в нас бувають такі нещасливі дні й погані тижні. Як не повелося в чомусь одному, так і в другому, і в третьому— все з рук валиться.

А найгірше, що, бува, не пощастить, а ви підозрюєте лихий намір. Іноді прослухаєш щось чи недочуєш, не зрозумієш або зрозумієш неправильно. А ви думаєте, що це навмисно.

Іноді хочеться щось добре зробити, якусь приємну несподіванку, а виходить зле, бо ще немає досвіду, і ось напсував, завдав збитків...

Важко жити тому, хто сприймає все близько до серця.

Я заходився прибирати в кімнаті. Горщики з квітами з вікна познімав і пил витер. А потім став кімнату замітати. Мама дивується. Так ми з мамою ніби попросили одне в одного пробачення за вчорашнє. Бо ж хто знає, може, я й сам трохи винен? Не треба було на обід запізнюватись. А грішили навіть і святі.

— Іди побігай,— каже мама.— Чого вдома сидіти?

— Давай я піду до охронки 2 по Іренку.

— Ну піди.

Я пішов, а чому, й сам не знаю. Мабуть, через Лахмая. Тому що я зрозумів: про маленьких дітей теж треба дбати.

Поганий я брат. От собаки мені шкода, а до рідної сестри іноді справжньої любові бракує. Та що там любові — навіть звичайного розуміння.

Звісно, така маленька дитина вічно заважає, їй нудно, от вона й коверзує.

Якщо побавишся з нею, то хіба що з ласки. А так тільки пирхаю і сварюся. Геть як дорослі з нами, старшими дітьми. Видно, це від них іде до нас така наука.

Є три обставини, через які ми не любимо малюків.

По-перше, чи мають слушність дорослі, коли наказують нам поступатись молодшим?

По-друге, велять нам подавати їм добрий приклад.

І по-третє, примушують нас гратися з ними, коли вони нам заважають.

До того ж, кому хочеться мати прочуханку за шкоду, вчинену твоїми малими родичами? Це ж двічі доводиться потерпати: за себе й за малюка.

Наприклад, є в мене якась річ, а він канючить. Захочу— сам дам, бо знаю, що можна дати, а що ні. А чи дорослі на наші прохання зважають? Ще й нагримають, а як і дадуть, щоб відчепився, то ще гірше, бо навчать, що добротою нічого не візьмеш. Натомість малий пестунчик бачить, що з ним панькаються, і вчиться на горло брати, як чогось забагнеться. Це страшенно сердить.

Нехай собі плаче. Де ж пак: реве так, щоб усі почули й позбігалися, мов на пожежу.

Мешкала тут одна така сім'я: чоловік нічого жінці не давав, то вона наробила крику на весь двір.

Він їй каже:

— Ну, заспокойся, соромно, люди чують.

А вона на те:

— Я й хочу, щоб соромно було! Нехай люди знають, хай навіть дім угору злетить! Нехай поліція прийде, "швидка допомога" приїде, в газетах нехай напишуть!

Вона так, певне, змалку звикла. Бо так малі роблять. Репетують, а дорослим ліньки дізнатися, в чім річ, їм аби спокій був. От і починають:

"Вона мала, поступися їй".

Дорослим поступайся, ще й малим.

Дорослий дасть потиличника не завжди справедливо, а от як брат ударить, жаліють і захищають.

Зробив я собі вітрячок. Півдня промучився.

— Дай.

Починає видирати.

— Іди геть, бо заробиш!

— Дай, дай!

А мама що?

— Віддай, зробиш собі інший.

Може, зроблю, а може, й ні. Та й взагалі, нехай вона попросить, а не видирає з рук.

— Ма-амо-о-оІ

Я ледве стримуюсь, такий злий. А їй навіть хочеться, щоб я її вдарив, тому що тоді вона вже напевне побіжить скаржитись.

І ось скандал:

— Ну й брат! Такий здоровило!

І вже я не тільки за себе відповідаю, а й за неї.

"Ти її навчив!", "Ти їй показав!", "Від тебе чула!", "Твій приклад". Хіба я її вчив брати з мене приклад? Якщо чогось поганого вчиться, то нехай за мною не лазить, нехай до мене не заговорює, не грається зі мною.

Еге ж! Саме гратись я з нею й повинен. І чуєш: "Одягни пальто, а то й вона захоче йти без пальта! Пива й ковбаси не дам, а то й вона захоче! Іди спати, вона сама не піде!"

І так тобі остогидне це дівчисько, що вже не хочеш мати з ним ніякого діла. Аж ні: ти мусиш гратися з малою.

Є ігри, де малюки можуть стати в пригоді. їм теж знайдеться діло. Але нехай слухаються і не псують гри: адже вони не можуть усього того, що можемо ми.

їй кажеш: "Сядь сюди, робитимеш те й оте",— а вона не хоче. їй кортить бігати. А мені ж відповідати, якщо вона впаде й наб'є собі гулю або сукенку порве.

Іду я вулицею й думаю. Та от бачу, мій Лахмай біжить. Я навіть зупинився. Ні, це мені здалося. Навіть і не дуже схожий... Тепер я знову думаю про Лахмая...

"Може, не забирати його? Може, йому там краще? А що як мама дозволить, а потім розсердиться? Адже якби мама з татом хотіли, то й без мене завели б собаку. Почекаю, либонь, кілька днів. Що скаже Бончкевич, як там Лахмай поводиться? Бо ж нагидив він тоді у сторожа. Правда, він там замкнений сидів".

Я тепер і сам не знаю, чи хочу взяти Лахмая, щоб мені веселіше було, чи вже нехай лишається, коли йому так добре,— треба ж забезпечиш Лахмаєві майбутнє. Я врятував йому життя і місце знайшов. А мені, може, зайнятися тепер Ірспою?

Приходжу в охронку, а там малюки по колу ходять, узявшись за руки, і співають.

Вихователька каже:

— Чого стоїш, пограйся з нами!

І простягла руку. Я і приєднався до всіх.

Іншим разом я, мабуть, посоромився б і не захотів гратися з маленькими, але зараз мене ніхто не бачить. То й став гратись. Спершу тільки жартував, щоб більше сміху було. То присяду навпочіпки — я, мовляв, теж маленький, то закульгаю — нога болить. Я хотів подивитись, розсердиться вихователька чи ні. Якщо розсердиться, я можу й піти. Але вихователька теж сміялась. 1 я став гратися по-справжньому.

Малюки задоволені, кожен хоче стояти поряд зі мною і тримати мене за руку. Ну, не кожен, декотрі соромилися, бо ж іще мене не знали. А Ірена запишалась: он який у неї великий брат. І вже починає командувати:

— Ти стань отам, ти — отут.

Думає, коли що, то я за неї заступлюся.

Я велів їй поводитися трохи скромніше, а то піду.

Малі мають таку звичку: якщо знають, що старший заступиться, перші зачеплять, а потім тікають, розраховуючи на братову допомогу. А брат, якщо розбишака, сам охоче полізе в бійку, до того ж нічим не ризикуючи, бо коли що, він ще й благородного вдає: "А навіщо малого вдарив? Мусив же я брата захистити".

Сам, буває, ще більших духопеликів братові надає, але тут він рідна кров, опікун.

Та навіть якщо й нормальний, все одно втрутиться, хоч і бачить, що малий сам винен. Просто боїться, що перед батьками доведеться відповідати.

Ну от. Вихователька хотіла написати якогось листа й лишила мене з малюками. А вони слухаються, тому що вихователька в сусідній кімнаті.

Тільки один весь час заважав. Я потім їм став розповідати казку про кота в чоботях, а це бісеня навмисне заважає. Це так злить, що й сказати годі.

Ідемо ми з Іренкою додому, а тут у мене в бічній кишені щось дзенькнуло. І я знайшов два гроші. Якби там знайшлося більше, я лишив би для Бончкевича, а стільки й лишати не варто, і я віддав їх Іренці. Вона теж, коли в неї щось є, зі мною ділиться.

Іноді я беру, а іноді ні. Бо коли візьмеш щось у маленького, кажуть: видурив. Так уже ведеться, що за погане завжди відповідає той, хто не винен.

Якби можна було змінити (не знаю тільки що), то наше дитяче життя не мало б прикрощів. Небагато нам, дітям, треба для щастя, та й цієї обмалі не маємо. Ніби й дбають про нас дорослі, одначе кепсько нам ведеться на світі.

Іду я, і мені так приємно вести за руку малу. Поглядаю, куди ступити, вибираю дорогу. Відчуваю себе старшим і сильним. А ручка така маленька, гладесенька, неначе атласна. Пальчики малюсінькі. І навіть дивно, що ти ж таки любиш цю дитину, а іноді її ненавидиш.

Одну цукерку вона сама з'їла, а другу мені дала. Мені не хотілося, але я з'їв, а вона дивиться на мене й сміється, тішиться, що почастувала.

Часом приємно іГсамому щось дати, а не все тільки брати й брати у старших. Прикро, коли хочеш зробити подарунок дорослому, а він не бере або дасть тобі щось інше, цінніше. Відразу ж платня. І почуваєшся незручно, ніби ти якийсь жебрак.

Якби можна було так влаштувати світ, щоб усі завжди робили одне одному щось добре! Коли мені було сумно, Ірена дала скельце, тепер я купив їй цукерок, а вона мені одну дала. Цілий ланцюжок добрих послуг.

Ми прийшли додому. Заходимо. А в нас сидить тітка. Вона каже:

— Ну, от і прийшли твої телята.

Чому телята, а не люди? Що ми такого зробили, що нас тітка телятами називає? Телята тільки в корів бувають. Навіщо так грубо?

Таке мене зло взяло, що я навіть не привітався. Мама розсердилась:

— Ти чого заходиш, як дикун? Чому з тіткою не привітався?

— Чого я маю вітатись? — кажу.— Учора ж бачилися.

— То було вчора, а це — сьогодні.

— А телята ж не вітаються,— буркнув я.

— Які це ще телята? — питає мама, бо навіть не розчула, вона чує і пам'ятає, тільки коли дорослих ображають.

А тітка у сміх:

— Ви подивіться, який гордий! Образився.

І встає, щоб мене поцілувати, а я відвернувся. Ласку мені робить, що обслинить.

— Облиш цього хама,— каже мати.

Гаразд, хай буде й так. Ну, образився. А що, хіба не можна? Якщо зараз не огризатимусь, то згодом, коли виросту, будь-хто попихатиме мною.

Сів я за стіл і вдаю, що вчу уроки. А сам весь аж тремчу від обурення. Та пригадую, що і в трамваї сміялися, що я гордий. Дорослі думають, що дитина нездатна образитись. Хотів би я на такого подивитись. Кожен знає, що приємне, а що ні.

Кажуть, що діти вперті.

Затявся і не хоче привітатись.

Не хоче, та й годі.

"Негайно скажи, негайно зроби".

А ти не хочеш. Зовсім не на зло, просто гордість не дозволяє... І не треба примушувати, від цього ще затятіший будеш.

Сиджу спиною до всіх і пишу. Але не так швидко, як колись. Чи я вже в усьому стаю дитиною? Може, забуду, що вмів, коли був дорослим? І знову мені буде важко в школі. Тоді по-справжньому доведеться бути уважним на уроках. Це було б жахливо.

І саме в цей час чую ріжок: їде пожежна команда...

— Можна?

Я благально дивлюсь на маму й чекаю, як на присуд. Не знаю, що б я зробив, якби мама не дозволила. Як часто дорослі кажуть, не подумавши: "Ні!",— і тут-таки забудуть, і не знають, якого завдали болю.

Чому "ні"? Ну чому? Тому що бояться, аби чогось не сталося, тому що хочуть бути спокійні, тому що їм це непотрібно, "зовсім ні до чого". Адже такі дрібниці, нічого серйозного,— могли б і дозволити, але не хочуть. "Ні!"

А ми знаємо, що могло б бути й "так", що це випадкова заборона, що вони поголилися б, якби потрудилися бодай трохи подумати, подивитись нам у вічі, зрозуміти, як нам цього хочеться.

Я запитую:

— Можна?

І чекаю. Дорослі ніколи й нічого так не чекають. Хіба що в'язень — чи випустять його на волю?

Я чекаю, і мені здається, що, якби мама не дозволила, я б не подарував їй цієї образи. Дорослі вважають, що ми просимо про все, що на думку спаде. І тут-таки забуваємо. Звичайно, й так буває, але буває і зовсім інакше. Іноді ми не наважуємося про щось попросити: знаємо, що все одно з цього нічого не вийде. А як боляче, коли відмовляють, та ще з насмішкою, із злістю. Краще вже затамувати біль і ні про що не просити або довго й терпляче дожидати, чи не поліпшиться в дорослих настрій, чи не будуть вони так задоволені нами, що не зможуть відмовити. Однак часто й тут на нас чекає розчарування. Тоді ми гніваємось і на них, і на себе:

"Ех, навіщо я поквапився, може, іншим разом дозволили б!"

Мені здається, що в дорослих якісь інші очі, що вони не так усе бачать, як ми. От коли мене товариш про щось просить, мені досить на нього тільки глянути, і я вже знаю, що робити: погодитися чи поставити умову, розпитати детальніше, відкласти на потім. Якщо я навіть і не можу виконати його прохання, то все одно ніколи не осмілюсь отак ось, відразу, йому відмовити без будь-яких пояснень.

А дорослі й не здогадуються, чому ми іноді стаємо вперті, робимо щось на зло.

Наприклад, учора один хлопець сказав, що хоче вийти в туалет. А вчителька:

— Сиди спокійно. Міг вийти на перерві.

Ну, знаю, крутяться іноді за партою без причини, це правда. Але хіба він винен? Досить тільки глянути, щоб пересвідчитися. Врешті вчителька його пустила, а потім під кінець уроку кричала, що всидіти не може. Вона вже й забула, що він виходив до туалету, а я знаю, чому на нього найшло: він перед цим так намучився, такого страху натерпівся, що не встиг вийти, як тепер і помщався.

Дорослі не знають, чому й за що ми їм робимо на зло. їм здається, що тільки вони карають за конкретні вчинки. Ми теж караємо їх — непослухом, якщо заслужили.

Бо чому для когось ми одні, а для когось — інші?

Якби інша тітка назвала мене телям, я не образився б, бо то міг бути жарт. Але ця робить так не вперше. Та ще й таким зарозумілим тоном, владно, бундючно. Хай би вже, а то їй іще й висміяти треба, позбиткуватися з дітей. Мабуть, зла, що має багато дітей. Але хто їй винен? Хай би не мала.

"Весь час із ними гризуся. Скільки вони коштують мені. Доводиться від рота відривати. Собою жертвую".

Від рота відриває, а товста, як бочка... Діти мають коштувати, аякже.

А бувають дорослі, котрі нас спершу ніби й не помічають.

Скажуть лише:

"Здрастуй, орел!"

Або:

"Он який уже великий кавалер!"

Аби щось сказати. І видно, що інакше не вміє І ніби соромиться. Якщо хтось погладить тебе по голові, то обережно, немов боїться, аби чогось не зламати. Це сильні, добрі, делікатні люди. Ми любимо слухати, коли вони розмовляють з іншими дорослими, розповідають про які-небудь пригоди, про війну. Таких людей ми любимо.

А є такі, наче їм нічого більше робити, тільки жартувати, під'юджувати та прізвиська давати або гратись по-дурному. Борода колюча, смердить цигарками, а лізе з обіймами. Або руку стисне і сміється, коли болить. Або підкине вгору і думає, що це для нас щастя.

"А ось викину тебе через вікно, а ось носа ножем відріжу, вуха пообтинаю, не треба буде мити".

Дурне все це й безглузде. Тільки й чекаєш, щоб відчепився.

У жінок своє — зразу голублять, обнімають, з поцілунками лізуть. Або в губи, або так притисне, що ребра болять. І мусиш терпіти, бо вона, бач, тебе любить.

А як шмаркач якийсь, років шістнадцяти, почне теж вдавати дорослого, тоді вже й справді важко витримати. Тоді все кінчається або плачем, або якоюсь шкодою.

Найкраще ви — собі, а ми — собі.

Мама дозволила мені піти на пожежу. Треба поспішати, а то команда проїде, і тоді мені пожежі не знайти.

— Тільки негайно вертайся!

Хто знає, що це означає: "Негайно вертайся!"

Ніколи не вгадаєш, що тебе чекає.

Раптом мама ще щось додасть або Іренка причепиться. Отож я хапаю шапку — і тільки мене й бачили. Скачу через чотири східці. Коли спускаєшся в такий спосіб, треба міцно триматися за перила. Буває, що й скабку заженеш. Та нічого не вдієш, доводиться ризикувати.

Один хлопець сказав мені, де горить. Неподалік. Гасова крамниця. Кажуть, що в підвалі бензин. Якщо спалахне, весь будинок злетить у повітря. Поліцейські розганяють народ. Виблискують у вогні машини й каски пожежних.

Не хочу я, щоб ці бочки з бензином загорілися, адже тоді буде велика шкода й люди лишаться даху. Та коли їх зблизька не видно, тоді не така шкода, а цікаво було б побачити такий вибух, коли цілий будинок злітає в повітря.

Чому приємно дивитись на страшні речі? Якийсь нещасливий випадок, утопленик, велосипедист мало під машину не влетів, б'ють чи ловлять злодія. Може, тому й війни виникають, що люди люблять кров і небезпеку.

А пожежа все-таки красива... І така благородна боротьба з вогнем.

Я то тут постою, то там, дивлюсь на пожежу, а сам усе думаю, що пора додому,— ще тільки одну хвилинку постою. Та не лишитись до кінця неможливо, хоч і знаю, що покарають.

Кажуть, зараз приїде "швидка допомога": жінка одна обгоріла. Вогню вже не видно, тільки дим...

Мабуть, я не дожидатимуся "швидкої допомоги". І так не пропхатись...

А тут знову здіймається вгору стовп полум'я. Пожежний подає на другий поверх новий шланг,

"От як пустить воду, так і піду..."

А може, дім тепер завалиться?..

Вже навіть хочеться, щоб швидше все скінчилося.

Поліція нас відігнала. І знову погано видно. І я хочу йти.

А тут кажуть, що в пожежних щось зіпсувалось і приїде нова команда.

Біжить жінка й кричить, її затримують, вона виривається.

Я бачу Фелека, і Бронека, і Гаєвського... Швидше б загасили. Та ніхто не відходить, а коли вони стоять, самому йти якось прикро.

Отак завжди: тільки-но щось цікаве має відбутись, як треба бігти, бо чи запізнюєшся, чи просто було велено.

Так само і в дорослих. Підуть у гості, загуляються і раз у раз нагадують самі собі: "Ну, треба вже йти додому". І тут-таки: "Ну, ще хвилинку".

То ще по чарці, то останній танець, то карти — але врешті треба йти, бо, мовляв, непокояться за дітей, які вдома самі сплять, до того ж завтра рано вставати. Та вони хоч годинники мають і знають, що не запізняться. А ми ж нічого не знаємо, а йти не хочеться.

Дружина каже: "Ходімо вже", а чоловік їй: "ІДе трохи". їм добре, ніхто їх удома не сваритиме.

А найприкріше, коли цікава гра була, а вдома за запізнення чекає прочуханка. Хоч би вже до ранку не сварили.

Іноді навіть думаєш:

"Все, не хочу я вже гратися. Набридло".

Позбавляєш себе задоволення.

Прибігаю додому, а мама каже:

—— Нічого собі — негайно!

Я чекаю, може, спитає, де горіло. Але мама вийшла з кімнати.

Знову сідаю за уроки.

Підходить Ірена:

— Де ти був?

Я кажу: "Йди звідси", бо щойно прочитав задачу н не дуже знаю, як її розв'язувати. А Ірена стоїть.

Тоді я кажу:

— Я був там, де горіло. Ну, йди вже!

— Що горіло?

Однаково ж не зрозуміє. Але я терплячий. Я кажу:

— Горіла крамниця.

— Чому?

— Тому що в тебе ніс шмаркатий. Піди втрися!

Вона засоромилась і відійшла. Мені її шкода. Навіщо я так грубо сказав? Уже вдруге сьогодні: вранці Мун-декові, а тепер їй.

Я кажу:

— Іди сюди, розкажу.

А вона вже пішла. Мабуть, образилась. І я змову читаю задачу, тому що завтра перший урок арифметика.

А Ірена знову тут:

— Я вже носа витерла.

Я нічого не відповідаю.

.Вона стоїть і каже тихо-тихо, ніби сама собі:

— У мене тепер чистий ніс. І штанців не видно.

Слухняно так, боїться, що я розсерджусь.

Ну що? Певне, доведеться їй розповісти? І я розповідаю. Вона, звичайно, нічого не розуміє. Про все запитує: "Чому?"

Чому вода, чому шланги, чому пожежні, який бензин, чи живий, чи великий?

Маленька ще, не розуміє. Я ж теж нічого не знав.

— Постривай, я тобі зараз намалюю.

Намалював пожежного в касці, шланг,— усе їй пояснив.

Якби не ми, ці малюки нічого б не знали. Вони все взнають від нас. Ми — від старших, а вони — від нас.

Я не знаю, що ще говорити, і кажу:

— Повтори!

— У крамниці загорілась вода. Приїхала поліція і розганяла. І був вогонь, і була пожежа.

Вона думає, що вогонь і пожежа це різні речі.

— Пожежа зробилась від вогню.

І знову в неї під носом мокро, та я вже нічого не кажу. Дарма. Все одно задачі не зроблю. Став учити вірші, а Ірена слухала.

Вернулась мама, і я пішов на ковзанку: там великий такий майданчик діти ногами розкатали. Я вже вмію кружляти і їздити задом наперед. Хочу навчитися присідати на одній нозі. Чотири рази впав. Забився трохи.

Коли лягав спати, мені було сумно...

Ще смутніше, ніж коли був дорослим.

Смуток і самотність, і жага пригод...

Краще б народитися в Африці, де є леви, людожери і фініки...

Чому люди завжди живуть так скупчено? Скільки світу вільного, а в місті тісно!..

Ех, пожити б серед ескімосів, або з неграми, або з індіанцями...

Яка гарна, певне, пожежа в степу...

Або хоча б садок у кожного був перед домом! Посадили б квіти на клумбах, поливали б...

І знову я думаю про Лахмая.

"Що я скажу Бончкевичу?"

Тому що мені вже навіть і розхотілося цуценя брати. Клопіт з ним. Ще розізлюсь на нього й поб'ю. І стане шкода. І двірник його звідусіль ганятиме, і дітлахи в дворі. Надто велика відповідальність піклуватися про живе створіння.

Якщо Бончкевич хоче, нехай лишає його в себе.

1

Грош — дрібна монета у Польщі, сота частіша злотого; нині вилучена з обігу.

2

Охронка — дитячий садок для дітей бідняків у буржуазній Польщі.

КОХАННЯ

У нас були гості. Мама вбралася в сукню, яку міль поїла. Та було непомітно, бо тітка добре переробила. Були іменини, прийшли гості, і всі танцювали. Почалось усе ввечері, а коли скінчилось, я не знаю, тому що я спав у Кароля.

Була Мариня з Вільна. І я з нею танцював. Це дядько Петро звелів мені танцювати. А я зовсім не хотів. А дядько Петро сказав:

— То ось ти який кавалер! Панночка до тебе з Вільна приїхала, а ти з нею танцювати не хочеш?

Я збентежився і втік на сходи. Як можна так говорити? Хіба вона до мене приїхала? Може, їй це неприємно? Але дядько спіймав мене і підняв до стелі, а я видираюсь і ногами в повітрі теліпаю. Дядько навіть

засапався, а все ж не відпускає. Я страшенно розізлився, бо знітився ще більше. А він поставив мене на підлогу й каже:

— Танцюй!

1 батько каже:

— Ну, не будь розмазнею, вона ж гість!

З Вільна.

Я стою й не знаю, що робити, бо мені хочеться втекти. І боюся, що дядько знову мене схопить і почне шарпати. Тому я тільки непомітно поправляю куртку, дивлюся, чи не відстебнувся гудзик, чи не подерлось що-небудь.

А Мариня подивилась на мене й каже:

— Ти не соромся, я теж не дуже вмію.

І перша підходить. І бере мене за руку. А в неї блакитна стрічка — величезний такий бант збоку на голові зав'язаний.

— Ну, ходімо спробуємо.

Я глянув із злістю на дядька, а він сміється. І всі розступились, тільки ми вдвох стоїмо. І батько. Я знаю, що коли не послухаюсь, то батько розсердиться, а може, і спати пожене. Нічого мені не лишалось робити.

Я став з нею кружляти. В голові у мене шумить, бо вже пізно і я пив пиво. Я їй кажу:

— Ну, годі.

А вони кричать:

— Ще!

Мені жарко, а вони видовисько собі влаштували. А вона не перестає, і я вже танцюю по-справжньому, під музику, в такт.

Не знаю, чи довго це тривало. Нарешті Мариня каже:

— Ну, годі, я бачу, що тобі не хочеться.

Я кажу:

— Чому не хочеться, просто в мене голова закрутилась.

А вона:

— Я можу танцювати всю ніч.

Потім дорослі танцювати почали, а ми стоїмо біля дверей — Мариня і я.

Вона каже:

— Варшава дуже гарна.

Я відповідаю:

— Вільно теж.

Мариня питає:

— А ти був у Вільні?

— Ні, нам тільки в школі вчителька розповідала.

Вона каже мені "ти", а я не знаю, як до неї звертатись.

У дорослих там ясно: незнайомі кажуть "ви", та й годі. А ми, діти, ніколи не знаємо, як звертатись. Одному кажемо "ви", іншому "ти", часом "добродій" або "панянка". Я вже й сам не знаю. Багато з цим маємо клопоту і непорозумінь. Треба якось викручуватись і уникати звертань узагалі.

Вона, Мариня, приїхала до Варшави просто так і потім знову поїде у Вільно. Може, з тиждень побуде.

— Надовго приїхали?

— Хто? ...

— Ну, ви... з цією тіткою... з твоєю мамою?

— Ні, всього на тиждень.

їздять туди залізницею, вночі. Я ще ніколи вночі не їздив залізницею.

— Я б хотіла,— каже вона,— завжди жити у Варшаві.

— А я — у Вільні.

Я це лише так сказав, що, мовляв, Вільно теж гарне місто.

А Мариня стала перераховувати вулиці у Вільні, а я називав у Варшаві. Потім різні пам'ятники й цікаві місця.

Вона каже:

— Приїдь коли-небудь, я тобі все покажу.

Я так по-дурному сказав:

— Гаразд!

Наче це від мене залежить.

Підійшов Кароль, і ми заговорили про школу. Які там учительки — які тут,, які там книжки — які тут.

Було дуже гарно. Але дядько Петро помітив, що ми не танцюємо, тому я швидко відійшов, щоб він знову не причепився.

Потім Марині веліли співати. Вона навіть не збентежилась. Коли вона співає, то зводить очі вгору, ніби дивиться на небо, і усміхається.

Потім ми знову розмовляли. Стефан каже, що в них у дворі є троє санчат. Одні санки такі великі, що можна вдвох кататись.

Стефан каже Марині:

— Приходь, покатаю.

І гарна ковзанка у них є. Все у них, та в них. Не люблю я, коли хтось надто багато базікає.

Отак і скінчився мій бал.

І ця дама, ця тітка, пішла й забрала з собою Мариню. А мама каже:

— Може, ти спати підеш?

Я зовсім не опирався, тільки питаю:

— Куди?

А мама каже:

— До Бурських.

Каролевих батьків.

— Завтра ж до школи.

Я бачу, що коли попрошу, щоб дозволили ще трохи, то мама мені дозволить; але що мені тут робити? Спати хочеться і нудно.

Ірена теж пішла зразу після вечері. А я спав з Каролем.

Кароль запитує:

— Чому в них у Вільні так тя-я-ягнуть?

— Не знаю.

— Я хотів спитати у цієї, у Марині, та, може, їй було б образливо.

— Авжеж.

— А волосся в неї, як у циганки.

— І зовсім ні, у циганок волосся цупке, а в неї — м'якє-сеньке.

— Звідки ти знаєш?

— Таж видно.

— А дядько Петро казав, що справжнє циганське.

— Дядько Петро все краще всіх знає,— кажу я із злістю.

Кароль позіхнув і затих, а потім знову своєї:

— У нас жодної такої немає.

А я мовчу.

— Гарна дівчина.

А я все мовчу.

— Гарно співає.

Я чекаю, щоб він повернувся на другий бік, бо коли я гість, то мені не випадає показувати, що я не хочу з ним розмовляти.

І я питаю:

— Ти вивчив уроки на завтра?

— Та що там уроки...

Він позіхнув і нарешті каже:

— Ну, треба спати. А чому ти зразу погодився йти? Може, там буде щось цікаве?

— ІДо там цікавого?.. Переп'ються, та й годі.

— А ти пив горілку? Я дві чарки випив.

Завтра в школі розповідатиме, який він герой: дві чарки випив — і в голові не крутилось.

Він перевернувся на другий бік, накрився й питає:

— Тобі не холодно? Я не дуже на себе ковдру перетягнув?

— Ні, добре.

Коли людина сонна, її будь-яка дрібниця дратує. От я на Кароля гніваюсь, а він мене питає, чи не холодно мені. І навіщо я сказав, що вони переп'ються? Негарно судити дорослих. У них своє життя, як хочуть, так і розважаються.

Якби не дядько Петро, я, може, Марині жодного слова не сказав би. Як ми завжди усього соромимось... Весь час боїшся зробити чи сказати якусь дурницю. Постійна невпевненість: чи добре так буде, чи не стануть сміятися...

Я вже й сам не знаю, що для нас гірше: коли сміються чи коли сваряться. І вдома, і в школі — скрізь одне й те саме. Спитаєш про щось, помилишся — відразу сміх і глузування.

Цей страх стати посміховиськом так гнітить, бентежить і сковує, що геть втрачаєш певність у собі, а тому раз у раз пошиваєшся в дурні. Як на льоду: хто більше боїться, той частіше падає.

"Ну, завтра треба зробити санчата",— подумав я й заснув.

І не встиг заснути, як мене вже будять, кажуть, треба вставати. Насправді я проспав кілька годин, але так мені здалося.

За сніданком я тру очі, їсти мені не хочеться, а батько каже просто так, щоб випробувати мене:

— Може, тобі не йти сьогодні до школи?

Потім побоявся, що я зрадію, і каже:

— Розваги розвагами, а школа школою.

Я уважно перевіряю сумку, аби чогось не забути, ручку чи ще щось. Бо коли людина сонна, вона мусить пильнувати. Але ні, все на місці. Я йду.

Іду. А про себе думаю, що їду до Вільна. їду цілу ніч. За вікном сипляться іскри — вогненні зигзаги.

І дорогою до школи, і на уроці я думав про цю поїздку. А на другому уроці мені захотілося спати, і я зовсім забув, що я в класі, і почав тихенько наспівувати собі під ніс.

А вчителька:

— Хто співає?

Я навіть і тут як слід не прочумався, тільки озираюсь: хто це співає. А Боровський каже, що це я. Вчителька питає:

— Тн співав?

— Ні.

Бо я й справді цього не помітив. І знову геть забувся і вдруге почав співати, навіть, здається, ще голосніше.

Вчителька розсердилась.

А Боровський знову:

— Може, й тепер скажеш, що не ти?

Я відповідаю:

— Я.

Тепер тільки я зрозумів, що це ж справді я співав і тоді й тепер.

Вчителька подивилася здивовано:

— Я не Знала, що ти вмієш робити на зло й брехати.

Хіба вчителька не бачить, що в мене здивоване обличчя

і що я засмучений? Я ж люблю вчительку, і вона до мене завжди була доброю. Навіщо ж я стану робити їй на зло? Я опустив голову, почервонів і мовчу. Якщо почну виправдовуватись, усе одно не повірить. Тепер я знаю, що можна зненацька закричати чи засвистіти немов уві сні. А вони зразу: "на зло", "баламут!"

Гидке слово "баламут". Гірше ніж лобур, ніж будь-яке інше. Якесь воно принизливе. Ніби — каламуть. Не люблю я також слова "дисципліна". Наприклад, на уроці фізкультури.

Де дисципліна, там покарання.

Здається, ніби маю когось карати, бити, шмагати ременем,

"Нестерпний хлопчисько".

"Хлопчисько" — теж паскудне слово. І принизливе — "дітлашня". Воно мені схоже на "комашня".

Є слова, котрі в школі не слід вимовляти. Часто буває, що не злюбиш людину за якесь одне неприємне слово, яке вона часто повторює.

А вчителька веліла мені спочатку йти в куток, а потім — до дошки. Веліла розв'язувати задачу, зовсім легеньку. Я відповідь зразу взнав. Полічив подумки й кажу:

— П'ятнадцять.

Учителька вдає, що не чує.

— Повтори задачу.

Я кажу:

— Буде п'ятнадцять. Хіба ні?

А вчителька:

— Коли розв'яжеш, тоді і взнаєш. Розв'язуй для всього класу!

Я починаю повторювати. І наплутав. Діти засміялись.

— Іди на місце. Двійка.

А Вишневський питає:

— На яке місце йому йти, за парту чи в куток?

Я іду, а Вишневський навмисне виставив лікоть — ну я не втримався, та й штовхнув його. А він як зарепетує:

— Чого штовхаєшся?

Свиня. Боявся, що вчителька не помітить. А вчителька в нерішучості: чи зі мною покінчити, чи його карати. І весь клас збурився. То тихо сидять, а як хтось один почне — відразу жарти, смішки, під'юджування, балачки. Тут уже важко заспокоїти. А за все відповідає той, хто почав перший.

"Хай собі роблять що хочуть".

Я поклав голову на руки й прикидаюсь, що плачу. Це найліцше. Тоді тобі дадуть спокій. Проте я не плачу, бо дуже страждаю, я дуже нещасний.

Нараз я подумав:

"Якби Мариня була вчителькою, вона була б не така".

Адже коли учень погано поводиться, його можна якось інакше покарати, а не ставити двійку. В того, хто після мене прів біля дошки і мусолив ту саму задачу, теж зрештою вийшло п'ятнадцять.

Мариня так не зробила б. Але вона ще маленька, до того ж вона, Мариня, їде. Всю ніч залізницею — так, далеко, до Вільна. І я її вже більше не побачу. Можливо, ніколи не побачу. Ніколи не почую, як співає Мариня. А Мариня так щиро всміхається, і в неї блакитний бант. І м'якесеньке волосся, зовсім не як у циганки.

Вчителька, як видно, дуже розізлилась, тому що підійшла до мене на перерві й каже:

— Якщо тебе ще раз якась муха вкусить, я директорові скажу. Більше вже я за тебе заступатись не стану.

І відійшла. Не дала виправдатись. А якби дала, що я міг би сказати?

Що я закоханий у Мариню?

Краще вмерти, ніж це сказати.

"Муха вкусила"! Не муха вкусила, а вчителька дорікає тим, колишнім. Не можна дорікати послугами. Це найбільше ображає. Думають, що ми легко забуваємо, не вміємо бути вдячними.

Ні, ми добре пам'ятаємо. І рік, і більше. І кожну нетактовність, і кожен добрий вчинок. І ми багато прощаємо, якщо бачимо доброту й щирість. Я вчительці теж подарую, коли заспокоюсь.

Підходить Мундек, починає жартувати. Бачить, що я сумний, і хоче втішити мене.

— Ну що, будеш тепер арифметики боятись? Ось вліплять тобі п'ять кілків, то й двійка втече зі страху. Тільки тримай! Ти ж математик сів на шпагатик.

Я тихо сказав:

— Відчепись!..

І виходжу в двір. Але не граюсь. Будь-яка біганина видається мені безглуздою.

Як було б добре, аби всі дівчата були схожі на неї. А може, ми й справді поїдемо до Вільна? Може, тато там знайде роботу? Все може статись.

Я взяв у бібліотеці книжку. Історичні повісті. Читатиму.

Вертаюсь додому сам. Мундек не міг мене сьогодні чекати. Йду і крижинку ногою підкидаю. Треба старатись ударити так, щоб вона просто вперед летіла, а вона летить то праворуч, то ліворуч. А я зигзагами за нею біжу. Стараюся не зупинятися, весь час бігом. Найгірше, коли вона відскочить від перехожого і зовсім уже в інший бік зверне чи коли назад доводиться вертатись. Я вирішив, що вертатися назад дозволяється до десяти разів.

Але я зустрів батька, і він розсердився, що я рву черевики: адже від цього носок збивається.

Я входжу в двір, дивлюсь: хлопці катаються на санчатах. Ну, і я з ними став. Не те що вже мені було весело. Коли в тебе прикрість, гратися можна, але раз у раз про неї згадуєш. Ніби хто підходить і питає: "Забув? Не пам'ятаєш?"

Це не докори сумління, а якась невідчепна думка. Докори сумління зовсім інші — грізні, тому що бога боїшся.

Один хлопець казав, що бога зовсім нема, що це люди просто його вигадали. Запевняє, що точно знає. Навіть побитись об заклад хотів. Дивак, та й годі.

Я двічі прокатав дітей на санчатах, і вони мене один раз. І досить.

Посидів біля вікна, а потім став малюнки в книжці'розглядати. Не подобаються вони мені. Перший малюнок — вершник на коні. Битва.

Навколо вибухають снаряди. А він сидить з піднятою шаблею, наче лялька. Тримається штив-ио, наче дерев'яний.

Чому це для дітей усе роблять гірше? Гарний художник для дорослих, а найнікчемніший — для дітей. Книжки пише для дітей кожен, кому не ліньки,— і вірші, й пісні. Кого не хочуть слухати дорослі, той іде до дітей.

А ми ж якраз найбільше любимо гарні казки, малюнки й пісні.

Хлопці крикнули мені з двору, що робитимуть зараз нові санчата і щоб я дав їм свої дві дошки, мотузку й шматок бляхи.

Правда, вони побурчали, що бляхи мало, а мотузок короткий. Зате міцний.

Одна дошка пішла на сидіння, а друга — під полозки. Якби бляхи знайшли більше, можна було б цілком полозки оббити: тоді возити легше. Та добре, що хоч спереду оббити бляхою вистачило. Я їм і цвяхів дав, один довгий, прямий, я його на вулиці знайшов.

Кожен пам'ятає, що дає, бо скільки даси, стільки й матимеш.

Приємно щось зробити самому й бути власником цієї речі. Тоді ні від кого не залежний. Проте у дітей рідко буває по-справжньому власна річ.

Одяг нібито й мій, але ж купили його батьки. За книжки й зошити відповідаєш і вдома, і в школі. Будь-хто може розглядати їх, перевіряти зроблені уроки.

Вчителям можна згорнути книжку в трубку, а спробував би хтось із нас таке зробити. Скажуть, що не шануємо. Мовляв, у дітей все має бути зразкове.

Погано, коли збирається гурт. Тоді неодмінно посваримося. Почне один одного катати, а комусь захочеться крутнутися, впасти навмисне. Кажеш йому, що санчата зламає, а йому хоч би що. Дав кілька дощок — отже, має право.

А дехто сам возити не хоче й сидить, наче пан. Ми часто сваримося, це правда, та ви тільки подумайте, яка в нас в усьому сваволя.

У дорослих є суди. А в нас ніяких судів, самі лише скар-

ги. А дорослі наших скарг не люблять. Розсудять, аби з рук збути: або того виправдають, кого вони більше люблять, або молодший, або старший має слушність, або дівчинка, або обидва винні, тому що, мовляв, недобре сваритися.

Коли-небудь, можливо, люди житимуть у мирі й злагоді, та поки що цього немає.

А буває так, що хтось образиться через дрібницю, і відразу: "Коли так, віддавайте мої дошки й цвяхи!"

Знає, що не віддамо. Що ж, розбити санчата, і вся робота нанівець? Шукай собі іншого товариша й починай усе спочатку?

"Діти люблять майструвати".

Справді, люблять, та вже коли що зробиш, то хочеш, щоб це не псували.

А то один щось намалює, а інший ні з того ні з сього візьме та й порве або забруднить. І так шкода! Або знайдеш паличку, шнурок, зробиш батіг — не хочеться ж, щоб ламали. От і з санчатами так само. і

Правда, іноді навіть добре, що зламають, тому що вдруге ще краще виходить. Але тоді треба заздалегідь знати, що є заради чого починати знову: наприклад, інструменти кращі чи більше матеріалу.

Бо ж як тут зробиш санчата без молотка? Доводиться каменем прибивати. І хоч би камінь був замашний. Правда, ; є один такий, але він у бруківці. Ми навіть хотіли його ! викопати, а потім назад вставити. А якби двірник помітив? Ото дав би нам чосу! Тиждень потім у двір не показуйся.

Ну от, забиваю я цвях цим круглим незручним каме— | нем і б'ю себе по пальцю. Навіть така чорна цятка на паль— | ці вискочила. І ще дротом шкіру здер між пальцями, тепер, ! як станеш палець згинати, боляче. Там в одному місці до— ' велося стягти дротом, тому що мав бути довгий цвях, а ми вбили три маленьких, і дошка розкололася. Довелося стягувати.

І так весь час щось псується, і весь час треба поправляти.

Приходить Юзек.

— А ти захоч!

— Та нащо вони мені!

— Іди звідси, не заважай. Не подобається — не дивись!

— А що, вже й подивитися не можна?

— Не можна!

Один лагодить, а двоє відпихає. — і

Нарешті Франек каже:

— Не займайте його, краще допоможіть тримати, я сам не можу.

— А чого він тут стоїть, ехидничав?

— Нехай собі ехидничав. У нього санчат немає, от його завидки й беруть.

— Є чому заздрити, одоробло якесь!

Іноді сварка переходить у бійку, а іноді й несподівано допоможе.

Так і тепер:

— Без молотка все одно нічого не зробите!

— Як ти такий розумний, давай молоток!

— Щоб зламали, еге?

— А е в тебе?

— Звичайно, е!

Хвалиться, чи й справді?

Але Юзек збігав і приніс:

— Твій?

— А то чий іще?

■— Може, в батька взяв?

— То я ж узяв, а не ти!

Але якщо він узяв, не спитавши, і буде скандал, то влетить усім.

А у нього й цвяхи є.

— Якщо дозволите покататись, тоді дам. І ще дістану.

Не треба було брати, тому що він хуліган. Та шкода

часу, кожному хочеться встигнути хоч трохи покататись. І ми погодились. Мабуть, даремно. Бо й молоток не допоможе, якщо дошка гнила. А Юзек важкий і так їде, ніби навмисне зламати санчата хоче.

Вся робота нанівець.

Знову сваряться. Я йду додому.

Сумно, сумно, сумно...

Іренка дивиться на мене, бачить, що я засмучений, і навіть не просить погратися з нею. Присунула лавочку, сіла поруч і обіперлася рукою об моє коліно...

А я нічого їй не кажу, тільки думаю: "Якби Мариня була моєю сестрою!"

І знаю, що це грішна думка, тому що я ніби хочу, щоб Іренки не було, а в мене була б інша сестра.

Я заплющив очі й поклав їй руку на голову. А вона голову мені на коліна і тут-таки заснула. А я сиджу й думаю про те, що добре було б, якби й Іренка була жива і здорова, й Мариня не знала лиха.

Так, справді, я в неї закоханий, у Мариню.

Що тільки не діється в людині, чого тільки в ній нема, і яке все різне! Якщо подивишся довкола, то бачиш будинки, людей, коней, автомобілі. Тисячі, мільйони різних іменників: живих і неживих. І в думках людини ті ж самі іменники. Я заплющую очі і бачу будинки, людей, коней, автомобілі. І в кожного іменника безліч різних прикметників.

І в почуттях те саме розмаїття. Я люблю Лахмая, батьків, Мундека, цю Мариню з Вільна. І кожного інакше.

Я кажу: люблю, дуже люблю, закоханий.

Та й усе.

А відчуваю по-різному.

І тільки наче на вершині — бог.

Дуже дивно.

Якби я вже не був колись дорослим, можливо, я цього б навіть і не відав. А тепер я знаю, що діти закохуються, тільки не знають, як це назвати. А може, вони соромляться в цьому признатися? Не те що сказати не хочуть, а їм подумки соромно в цьому признатися.

Бояться навіть сказати: "Ця дівчинка мила. Я її люблю".

Тому що дорослі висміюють любов. Уже з цього видно,

які вони неделікатні.

Скажуть: "Кавалер і панка". Або: "Ну то поцілуйтеся ж". Або: "Наречені". Або ще гірше: "Подружжя".

Хіба не можна когось любити — просто розмовляти, дивитись, гратися удвох в яку-небудь гру, подати на прощання руку,— і щоб ніхто тебе не випитував? Щоб ніхто навіть не помічав?

Що вдієш, коли це неможливо...

І я спитаю ніби знехотя: "Мариня — це гарне ім'я?"

Або скажу, що в неї гарна блакитна стрічка у косах. Або ще запитаю, чому в неї, коли сміється, робляться ямочки?

Та тільки-но я щось запитаю чи скажу, як тут почнуть допитуватись: "А вона тобі подобається? А ти б на ній одружився?"

Почнуться дурні жарти, неприємні натяки.

Знаю я все це.

Є такі хлопці, які просто мавпують,— хочуть підлизатись до дорослих і самі кажуть: "Моя наречена".

Дорослі не люблять, коли ми блазнюємо, а виходить, самі нас примушують це робити.

Вони не знають, як неприємно робити з себе блазня. Декотрі діти від цього й справді псуються, але більшість тільки відчуває образу і неприязнь до дорослих за їхню цікавість.

Я сиджу тихенько й розмірковую. І достоту так само, як я, тисячі дітей у різних кімнатах розмірковують у сутінках про житейські дива й незгоди, про те, що відбувається довкола них і в них самих.

Про пі наші роздуми дорослі не знають. Тільки запитують: "Що ти там робиш? Чому не граєшся? Чому так тихо?"

Бо дитина погаласує, набігається, надивиться на всяку всячину, а потім їй хочеться самій із собою наодинці порозмовляти. І лише одна єдина з тисячі знайде розуміння в дорослих. Або в товариша.

От, приміром, яка дивна ріп — сон!.. Іренка спить собі й ні про що не відає. Зітхнула, видно, їй щось сниться. Мабуть, і в неї в дитячому садку є діти, яких вона любить, і, може, вона теж не хоче про це нікому говорити. Я порівнюю Іренку з собою, пригадую той час, коли був великим, і бачу, що всі ми схожі одне на одного. В дорослій людині багато дитячого, у дітях багато дорослого. Тільки ми не знайшли ще спільної мови.

Ну от.

Я побачив Мариню вдруге.

Ще один раз була у нас Мариня. Навіть не розляглась. Вони сказали, що їм треба йти, що прийшли тільки попрощатись...

Я стою біля свого квіткового горщика. Посадив горох, і в горщику виросло вже цілих чотири листочки, тут два і тут два. Так приємно, коли щось посадиш і потім виростає. Поливаєш. І від води — із землі, із зернятка, вилізає паросток. Зелений, малесенький. Не було нічого, а тепер є.

Я стою, а в руках у мене листівка: ангел з крилами, а на краю прірви — двоє дітей. Нагнулись над безоднею, рвуть квіти. Ангел стежить, щоб вони не впали в цю бездонну прірву.

Прийшла Мариня з цією тіткою, зі своєю мамою. Я її теж удруге в житті бачу — якась далека родичка.

І я думаю:

"Якщо Мариня заговорить зі мною, я дам їй на пам'ять листівку. А якщо ні, то ні".

Я її купив для Марині, бо знав, що вона прийде, тільки боявся, що буду в цей час у школі.

Я щодня відразу біг із школи додому. Муидек питає:

— Куди ти так поспішаєш?

Мама дивується:

— Хіба заняття тепер раніше кінчаються?

А я мовчу. Що я їм скажу?

У Марині біла пухова шапочка і такий же комірець. І волосся в'ється.

її мама говорить з моєю мамою про якихось там знайомих у Вільні.

А вона мовчить.

Тому що я швидко поцілував цій віденській тітці руку і мерщій до квіткового горщика.

А вона стоїть і тримається за свою маму.

Я дістав із книжки листівку. Оту, з ангелом.

А вона, Мариня, до мене пішла швидко, майже побігла. А я раз — знову листівку в книжку і, мабуть, почервонів, бо ще більше збентежився.

Вона зупинилася, затулилась муфточкою цією пухнастою, і я усміхнувсь. А вона теж. І я відвернувсь, ніби дивлюся на квітковий горщик.

А Іренка підбігла й показує їй ляльку.

Іренка каже:

— Дивись, які у неї черевички.

Тоді я знову до них повернувся.

Мариня взяла ляльку й питає:

— А в неї очі закриваються?

Я кажу:

— Ні. В маленьких ляльок не закриваються.

Мариня зовсім уже близько підійшла й каже, що і в

маленьких можуть закриватись, тільки у зовсім маленьких ніколи не закриваються. .

І потім каже:

— Я вже їду.

Я злякався, що вона просто зараз поїде, і швидко дістав листівку з ангелом: побоявся, що не встигну віддати.

Показую й питаю:

— Гарна?

Вона тихо відповіла:

— Гарна.

Я кажу ще тихіше:

— Може, хочеш?

Я не хотів, щоб Іренка побачила. Тому що маленькі люблять в усе втручатися. Ще, чого доброго, щось голосно скаже.

Але мама з тіткою розмовляли й нічого не почули. Мариня каже:

— Напиши що-небудь на пам'ять.

Вона це таким голосом каже й дивиться, чи я погоджусь. Усе добре вийшло. Я тут-таки швидко написав: "На пам'ять про Варшаву". І приклав промокашку.

А Мариня каже:

— Ой, розмажеш!

Я відповідаю:

— Дивися, зовсім не розмазалось!

Я сказав їй: "Дивися". Отже, я звернувся до неї на "ти". Проте "Н" трохи розмазалось.

Вона каже:

— Ну, це не страшно!

І додала:

— Ти дуже гарно пишеш!

І ще:

— Напиши, кому й від кого...

— Навіщо?

Мариня подумала, схилила голову набік і сказала:

— Так, правда...

Але я написав: "Марині з Вільна".

І загорнув у срібний папір від шоколаду. Тому що в мене вже все було напоготові.

Та бачу, що надто вже блищить. Тоді я видер сторінку із зошита і обгорнув іще раз.

А вона:

— Ой, сторінку видер!

Я кажу:

— Дарма!

А моя мама каже:

— Зніміть пальто!

А її мама:

— Ні, нам уже треба йти!..

Мариня поклала листівку, згорток у муфточку і питає:

— Ти яку літеру найбільше любиш писати?

Я кажу:

— Велику "Р".

— А я велику "В". Дай папір, я тобі напишу. Але олівцем. Побачимо, хто красивіше пише.

І вона написала. І я теж. Тільки я не старався, хотів щоб у неї вийшло красивіше.

Вона каже:

— Ну, чия красивіша?

Сміється, а зубки в неї білесенькі, рівні-рівні.

— На листівці ти краще написав!

Я почервонів і кажу:

— Коли вдасться, а коли й ні...

Ми писали "Варшава, Вільно" — різні слова, а потім ' числа.

Вона каже:

— Я страшенно не люблю писати вісімку: завжди вийде якась перекручена.

А я відповідаю:

— Атож. Вісімка рідко добре виходить. А тобі ж, Ма-риню, в пальті важко писати.

Тоді вона подивилась на свою маму й каже:

— Мабуть, я роздягнусь, абощо?..

Та їм уже треба йти.

Мариня хотіла цей аркуш подерти, проте я не дав.

— Навіщо він тобі?

— Нехай лишиться.

— Навіщо?

Я тихо сказав:

— На пам'ять!..

— Ну, яка це пам'ять. Я тобі з Вільна надішлю гарну листівку.

Проте лишила.

І я показав їй горщик з горохом. Сказав, щоб вона його взяла. Та як вона з цим горщиком поїде?

Мариня погладила пальцем кожен листочок.

А її мама каже:

— Ну, ходімо.

І підводиться. Мариня швидко стала біля своєї мами.

І ми вже більше не розмовляли, я лишився біля горщика. Вони ще довго так розмовляли стоячи. А може, недовго, тільки тепер я вже хотів, щоб вони швидше пішли.

Я боюся прощатись. І чую:

— Ну, дітлахи, прощайтесь!..

Я ще більше відвернувся.

— Ну що, так і не попрощаєтесь? Може, ви вже посварились? Не поцілуєтесь на прощання?

Мариня каже:

— Яз хлопцями не цілуюсь.

— Он ти яка,— каже моя мама.— А не заспіваєш нам на прощання?

— Можу й заспівати.

А її мама каже:

— Ну вже коли наступного разу приїдемо. А то горло перегрієш.

Мариня поцілувалася з мамою і з Іренкою, а мені тільки руку подала. І так гордо. Навіть не усміхнулася. В рукавичці.

І вони вийшли. А мама:

— Ти якийсь відлюдько. От Мариня — молодець. А ти , в мене геть неотесаний.

Я вдячний Іренці.

Я її поцілував — пригорнув до себе й поцілував у голову:

— Ти була гарною дівчинкою, Іренко,— кажу я.

І починаю вчити уроки.

І так мені добре, спокійно. Так добре все вийшло з цією листівкою. Гарна листівка. Спершу я хотів купити з квітами, потім з краєвидом: ліс, на узліссі хатка і кінь стоїть. Ще були дві гарні, але на одній напис: "З днем народження". А з ангелом, вважай, найгарніша. І гори, і прірва, і квіти, і цей ангел їх охороняє.

Коли в мене будуть гроші, я куплю таку ж. Мариня, певне, не надішле, забуде, коли вернеться в своє Вільно.

Я переписую на завтра вірші. А поряд лежить Ірен-чина лялька. З цієї ляльки все й почалось. І горщик з чотирма листочками. Згодом, коли горох буде рости, нове листя розів'ється вище, а ці чотири опиняться внизу. І, мабуть, вони першими опадуть. Почекати, поки вони пожовкнуть і опадуть самі, чи зірвати їх ще зеленими й засушити на пам'ять? Поки що я не знаю.

Я переписую на завтра вірші. Пишу дуже старанно. В цьому уривку була одна велика літера "В". Я постарався написати її якомога красивіше. Вже й не знаю, чи приємніше мені писати велике "Р" чи велике "В".

І я позираю на ту сторінку, де ми писали літери.

Так, нічого не вдієш: я люблю її і більше не побачу. Тільки сторінка з літерами лишилась і чотири горохових листочки...

А може, вона й справді напише? Або зустріну на вулиці якусь схожу дівчинку? Адже так і з Лахмаєм було.

Дівчиська противні. Пихаті, вічно сваряться, кривляються. І люблять вдавати, ніби вони дорослі, а хлопці — шпана.

Дівчата цураються нас, а як захочуть підійти, то ніби ласку тобі роблять.

А якщо котрась із нами й грається, то гірша ніж ми: тоді в ній усе найгірше проявляється і від хлопців, і від дівчат.

Справді.

А загалом вони ніжніші. І сукенки в них, і бантики, і намисто — понавішають різних прикрас. А вигляд мають красивий. А якби хлопець — було б смішно. Хоч є ж і хлопчаки з довгим волоссям. Наче ляльки. Невже не соромно?

Ну так, але чому ми повинні їм поступатись? Дівчинку не можна ні вдарити, ні штовхнути. Скажуть: "Вона дівчинка!" Від цього в нас відраза до них з'являється і навіть ворожість.

А коли хлопці й дівчата вчаться в школі разом і хлопчик поскаржиться вчительці на дівчинку, та відповідав!

— Ти хлопець, а з дівчиною ради не даси?

Гаразд, іншого разу дам раду. І знову скандал. І незрозуміло, як же все-таки треба чинити.

Якби дорослі не нагадували весь час, що оце хлопчик, а оце дівчинка, ми, певне, й забули б. Та хіба вони забудуть! Самі кажуть, ніби немає різниці, а насправді виходить навпаки.

Мені неприємно так думати, та нічого не вдієш. Не можу ж я брехати, Мариня тут не винна. Може, й справді це тільки у Варшаві так?

А вона написала. Справді написала. Дотримала слова. Надіслала листівку з краєвидом Гострої Брами. І адреса, н марка — все є. Не посоромилась написати хлопцеві.

Смілива.

І співати не соромиться, і перша сказала, що буде танцювати.

У мене ця листівка лежить тепер разом з тією сторіночкою й листочками. Тільки один листок зламався.

А недавно в нас була екскурсія. Не залізницею, а через міст у парк. Так добре було.

Ми хотіли йти посеред вулиці по чотири чоловіка в ряд, а не проштовхуватись парами: тоді не так штовхатимуть. Проте вчителька не дозволила. І правильно. Тому що лави розладнаються і вийде казна-що. Той штурхани дає, ці ледве плентаються, одні праворуч ідуть, інші ліворуч. Але й парами йдуть не в ногу і не на рівній відстані.

Цікаво було. Коли ми переходили через вулицю, зупинилися два візники й одна машина. Якось приємно, що й ми щось означаємо,— зупиняються.

Я йду в парі з Мундеком. Головне, вибрати собі добру пару і знати, хто йде перед тобою, а хто за тобою.

Найкрасивіше було на мосту, тому що вода у Віслі замерзла.

— А є такі, котрі купаються в ополонці.

— А ти б побоявся?

— Чого? /

— Ну, холодно!..

— То й що ж, що холодно?

Бо ж приємно спробувати й довести, що не боїшся.

— З води може зробитися лід або пара.

— Дивно, правда?

— А хіба не дивно, що муха може по стіні ходити, а риба у воді дихає?

— Або жаба. Робиться з пуголовка. Дивина! ^

Замислились ми гад усім цим. Справді-бо, як воно все так виходить? Адже якщо припустити, що бога не було, то звідки все це взялося?

І ми розмовляємо з Мундеком про те, що нібито у нас є човен і ми візьмемо хліба, сиру, яблук і поїдемо до Гданська. Якими притоками Вісли будемо плисти, повз які низовини й узгір'я та історичні місця.

Ми граємось, а виходить ніби урок, екзамен.

Школа добре діло — вона дозволяє людині довго й багато думати про різні речі. Одне взнаєш із географії, інше — з природознавства, третє — з історії. І сам не чекаєш, як усе це може знадобитися, коли думаєш.

— До Гданська чи до Кракова?

— Ні, проти течії важко.

— А якщо на моторці?

Добре, якби при кожній школі був свій корабель. Він стояв би біля пристані, а ми б його стерегли. По черзі: щодоби інша четвірка. А тільки-но лід на Віслі скресне, піднімемо вітрила — і в дорогу.

Тиждень — один клас, тиждень — інший. І робити все по змінах: то ти в каюті, то з вітрилами, то до стерна стаєш.

Ми й самі ще не вирішили, чи буде це вітрильник, пароплав, моторка, яхта чи навіть пліт.

А сніг так любо виблискує на сонці.

У парку біло-білісінько.

Ми біжимо наввипередки. Декотрі навіть хочуть зняти пальто... Але вчителька не дозволяє. А воно ж коли біжиш — тепло. І в себе в дворі ми граємось без пальт.

Ми не дуже наполягаємо, не хочемо, щоб учителька гримала. Найгірше, коли всім добре, а хтось сердиться.

Вчителька нагримає на одного, а неприємно всім. Та один завжди знайдеться, на кого треба нагримати.

Сьогодні це Малицький. Вчителька наказала йому йти з Рудським. А він не хотів: вони один одного не люблять. І тон усю дорогу його штовхав. Учителька розсердилась, каже, що ми йдемо, немов банда, і вона більше з нами ходити не хоче,— люди озираються, соромно,., А Малицький на зло лізе під екіпажі, і вчителька боїться, що його задавлять. Але ж ходить він щодня до школи сам, і ніхто за ним не стежить. Отож нехай би йшов, як хоче. Та ні, знаю, що не можна, тому що, коли дозволиш одному, тоді всі розбредуться.

І в парку, коли треба було додому йти, насилу зібрались. Як уже такий шлях проробили, кортіло побути довше. Всім там було добре, нікому не хотілось вертатися. Декотрі послухались і шикуються. Та побачать — пари немає, стояти нудно — і йдуть пару шукати. Слухняні

бачать, що інші граються, а в них ноги мерзнуть стояти й чекати. І їм терпець уривається.

— Ходімо!

Шкодують, що послухались. Усі бігають, а вони мусять стояти й дивитись, як учителька сердиться.

Постоять, постоять, та й розбредуться. А ті бачать, що ще мало народу зібралось, і не квапляться. Кожному хочеться бути останнім, щоб не чекати.

А я б не став сердитись. Якби вчителька подалася зразу, хоч би й з трьома парами, решта стала б їх наздоганяти, і так би потроху всі зібрались. Можливо, хтось і сказав би:

— Ну й нехай собі йдуть! Сам дорогу додому знайду...

Та, мабуть, усе-таки побоявся б лишитись, бо покарають, і теж наздогнав би. А коли й ні, то він сам і винен. Не можна ж на всіх ображатись.

Якби дорослі нас запитали, ми б їм багато слушного порадили б. Адже ми краще знаємо свої вади, і часу в нас більше, щоб придивитись один до одного: ми більше буваємо разом. Один, звісно, всього не зметикує. А всі гуртом розберемось.

Ми мовчимо тільки тому, що не знаємо, що можна говорити, а чого ні.

На зворотному шляху я сказав Мундекові про Мариню з Вільна.

— Знаєш, Мундеку, я одержав листівку з Вільна. Квіти. Незабудки. Дуже гарна листівка.— І додав: — Від однієї дівчинки.

Я сказав, як її звуть і в якому вона класі.

— Тільки пам'ятай, це таємниця!..

Я сказав, що танцював з нею на іменинах, і що вона добре співає, і що в неї темне волосся.

— Бачиш, Мундеку, а ти тоді сердився, що я Бончке-вичу першому розповів про Лахмая. Я ж мусив йому розповісти, тому що він не хотів мені давати в борг грошей. І тоді я ще не знав тебе так добре...

Ми взялися за руки і йдемо собі. А Мундек каже, що і йому подобається одна дівчинка.

— Тому що вона завжди сумна.

— А моя Мариня, мабуть, весела.

На мосту ми вже ні про що не говорили. І лише згодом я спитав:

— Ти не сердишся, що я тобі сказав про твого батька?

Я думав, що Мундек не розчув, тому що саме проїхала

вантажна машина. Військова вантажівка, важка. Ланцюги так і бряжчать. І троє солдатів у кузові, а шофер у цивіль-ному — не знаю чому. А один солдат тримав собаку. Собака стала передніми лапами на край кузова, і голова в неї підскакує. Дивиться так злякано.

Але Мундек почув:

— Я не серджусь, тільки ти так більше не говори... Хоч би який там був батько... Ну, кожен-бо сам знає, який у нього батько. А коли хто інший скаже — неприємно.

— Я тобі не хотів зробити боляче,— кажу я.— В мене тільки так вирвалося.

— Я знаю,— каже Мундек.

Ну, і тепер ми з Мундеком друзі. Я й листівку принесу до школи й покажу йому.

Я попросив у нього пробачення й розповів йому про свою таємницю, щоб він не подумав, ніби я тільки про нього хочу все знати. І запрошу його до себе додому.

Як смішно дорослі вимагають, щоб ми просили пробачення!.. Тільки-но щось зробиш, кажуть: "Іди проси пробачення!"

Не бійтесь, якщо я знаю, що винен, я попрошу пробачення, тільки коли-небудь згодом... Я вже виберу таку хвилину, коли можна буде, бо інакше вийде тільки брехня

та облуда.

А Мариня смішно написала:

"Дорогий кузене!

Я вже у Вільні й не ходжу до школи. Я їхала цілу ніч, і застудилась, і в мене був жар. Цілую тебе 100 000 000 разів. Любляча тебе Марія".

Мені соромно показати Мундекові цю листівку.

Вчителька загадала описати прогулянку в парк. В оповіданні має бути чотири частини: дорога в парк, у парку, повернення і висновок.

Вчителька мене похвалила, сказала, що я добре написав.

Я написав:

"Була гарна погода, і вчителька повела наш клас на прогулянку. Ми йшли різними вулицями. Обабіч вулиці височать великі будинки, а посередині — вуличний рух. По рейках їдуть трамваї, а не по рейках — таксі, екіпажі, підводи тощо. Сновигають перехожі, а на розі стоять міліціонери.

У парку ми гралися в різні ігри. Парк засипано снігом. Дерева голі, тому що на них немає листя. їх крона здіймаються високо в небо. У парку немає пам'яток старовини, зате влітку росте трава, а кущі вкриті соковитим листям.

А на зворотній дорозі ми йшли залізничним мостом. Дивилися на лід. І всю дорогу йшли парами.

Екскурсія в парк нам дуже сподобалася, тому що весь час світило сонце і ми гралися в парку в різні ігри".

Писати твори неприємно, тому що ніколи не пишеш правди, а завжди тільки те, що загадували в школі.

Виявляється, Мариня застудилась і була хвора. Можливо, вона була тяжко хвора, а я нічого не знав. Вона могла навіть померти, бо діти теж помирають. Я тішуся, що одержав листівку, а насправді непокоюсь.

І навіщо вона сюди приїздила?

Я раніше знав, що у Вільні в мене є тітка, здається, чув, що в неї є якісь там діти, можливо, навіть Казали, що дівчинка, Мариня. І раптом я її побачив.

Навіщо?

Яке, власне, вона має до мене відношення?

Далека родичка, якась троюрідна сестра.

Якби не дядько, я б навіть до неї не заговорив, а якби вона прийшла попрощатись, коли я був у школі, я б її вже більше не побачив.

Може, порвати листівку й покінчити з цим?

Навіщо мучитись? Навіщо думати? Навіщо непокоїтись, чи здорова вона, чи не сталося з нею чогось поганого?

Все одно я їй нічого не відповім, тому що немає грошей на листівку.

А втім, ні, дали.

— На, шибенику,— сказав батько й дав мені злотий.— Купи собі, що тобі треба, або збігай у кіно.

А мама сказала:

— Не давай хлопцеві гроші, розбестиш.

І я взяв, якось по-дурному, незграбно.

Так несподівано це вийшло. Тому що батько лічив гроші, нарахував чи то тридцять один, чи то сорок один. Словом, один злотий ніби зайвий. А я поруч стояв. Ну, він і дав мені.

А коли я взяв, мені стало шкода батька. Адже не дуже-то багато у нього цих злотих, та й діти чого варті. Замість того щоб собі щось купити, купує нам то пальто, то черевики. А ще їжа, школа. І за все це йому самі лише турботи й прикрості, якщо я погано поводжусь.

Ні, діти не дармоїди. їхня робота — це школа. Правда, у нас більше канікул, але ж і вчителі тоді відпочивають. Ми тяжче працюємо, ніж учителі. Бо для нас усе важке і нове.

А вважається, що діти нічого не роблять, даремно хліб їдять.

Коли я хотів стати дитиною, я зовсім забув, як важко не мати своїх грошей, як це гнітить.

Наприклад, у мене погана лінійка. Хтось зробив на ній зазубні. Я лишив її на парті, приходжу після перерви — немає лінійки. Шукаю, шукаю і нарешті знаходжу на дру-гій парті. Знайти знайшов, та край у зазубних. З такою лінійкою вже не покреслиш — олівець чіпляється. Бувають лінійки із залізним краєм. А наші, як на зло, з м'якого дерева. Забудеш, удариш об парту — і лишається зазу-бень.

Скільки у нас різних речей пропадає, а ми нічого не говоримо.

Якщо поскаржишся, вчителька скаже:

— А ти пильнуй!

Але ж під час перерви не можна лишатися в класі, та й взагалі, хіба можна весь час пильнувати?

Тепер у мене є злотий.

Видно, так уже мало бути.

Я куплю листівку для Марині. Віддам Бончкевичу десять грошів і заберу Лахмая. Куплю лінійку, щоб була про запас. Може, шнурки для черевиків купити? Щоб, коли порвуться, мама не сварила. Може, Мундекові щось треба?..

Добре було б у кіно сходити, але як? Піти самому й приховати від Мундека? А сказати, що був, Мундекові буде прикро.

А дорослі думають, що діти легковажні. Звичайно, є такі й серед нас, і серед дорослих. Навіщо Мундеків батько витрачає гроші на горілку? Є такі, а є й інші. У батька поцупить і почне складати. Скаже, що на зошит, а витратить на шоколад. Позичить і не поверне. Загубить, бо має кишеню діряву, або з носовичком викине. Але є й такі, котрі не поспішають витрачати. Довго складатиме по кілька грошів, збере на подарунок для батька або на якусь коштовнішу річ для себе.

Злотий — це нібито багато. А як почнеш підраховувати, бачиш, що й злотого не вистачає.

Ми подалися з Мундеком шукати гарну листівку. Ангел у неї є, незабудки вона сама мені надіслала. На одній був намальований хлопчик з дівчинкою, але цю я взяти посоромився, тому що виходить ніби вона і я.

Було б куди легше вибрати, якби можна було увійти до крамниці.

А заходити неприємно. Дивляться, аби ти чого не поцупив, не зім'яв, не забруднив. Кваплять. Не люблять, щоб діти все розглядали. Кажуть:

— Ну, швидше!

Видно, що хочуть, аби ти пішов геть.

Бо в дітей мало грошей, на дітях багато не заробиш.

Дорослий теж не зразу купує. Дорослому дозволять подивитись усі альбоми. Тому що коли він сьогодні купить листівку, то завтра, може, прийде знову і купить ще щось. А з нас яка користь? Мізерна.

Я без затримки віддав борг Бончкевичу. Поки в мене не було грошей, я навіть не смів спитати його про Лахмая.

— Ось тобі десять грошів, які ти мені тоді позичив на молоко.

— Я ж сказав, що дарую тобі борг.

— Не хочу. Що Лахмай поробляє?

— А що має поробляти?

Він чогось уникає відповіді. Може, батьки не дозволили йому тримати собаку? А може, сам вигнав?

— А він у тебе?

'— А де ж йому бути, коли ти його покину

— Я його не покинув, а тобі віддав!

— А якби я не взяв?

— Тоді, можливо, хтось інший взяв би.

— Думаєш, батьки так і дозволять узяти собаку?

Я злюся, що він так бундючиться. Кажу:

— А чому б і не дозволити?

— Твої ж не дозволили?

— Бо я в них і не питав!

Я заздрю, що все в нього так легко. Адже я живу самотньо, а собака — друг людини.

Я знаю, заздрість погане почуття. Та як не заздрити, коли ""мусь так пощастило, а він навіть цінувати цього не вміє?

І мені цікаво — чи впізнав би мене Лахмай? Тому я ковтаю образу іі кажу:

— А можна мені на нього подивитись?

— Гаразд, приходь, покажу...

— А даси мені його додому? На один день?

— Ти ба, всього захотів. Мій — то й мій. Та він уже й не піде за тобою!

— А ти звідки знаєш? Може, й піде!

— Він уже до мене звик.

— Ну й тримай його!

— Ну й триматиму!

Я відходжу. Що з ним розмовляти? Все одно не зрозуміє.

Тепер у мене тільки один Мундек лишився.

З ним ми весь час разом.

Вранці зустрічаємось і разом ідемо до школи.

На перерві разом.

І разом вертаємось додому.

Один він у мене лишився.

А може, гріх так думати?

У мене ж є батько, мама, Іренка.

Я забув іще, що ми тоді, коли вона прощатись приходила, здували зі столу коліщатко. Лежало там коліщатко — чи то від годинника, чи ще від чогось.

І Мариня сказала:

— Хто дужче дмухне?

Ну, й вона дмухала в один бік, а я — в інший.

Іренці ми теж дозволили дмухнути кілька разів.

СІРІ ДНІ

Уже в другого учня шапка пропала.

Зчинився скандал.

Найгірше склалося в другому класі. Там пропадають книжки й зошити.

Вирішили влаштувати обшук.

Вчителі кажуть, що не ганьба для всієї школи. Кожен перераховує, що в нього пропало, а вчителька записує.

У мене нічого не взяли. Був у мене, правда, шматочок гумки, чвертка, не більше. На тиждень іще вистачило б. Вона пропала. Може, в школі, може, на вулиці, а може, і вдома кудись зникла.

А декотрі як почали диктувати, то виходило, ніби в усій школі самі злодії. Називали все: хто що загубив чи подарував і забув. Учителька ледве встигала писати.

Мабуть, дехто й брехав. Бо Панцевич запитав мене:

— Чому ти не сказав, що в тебе щось пропало? Може, школа оплатить?

А це ж гірше за злодійство — вимагати, щоб тобі віддали те, чого ніхто в тебе не брав.

Ну, є, звісно, учні, в яких багато чого пропадає. Щось кине не знати де, а потім не знає, де шукати. Або дасть комусь і забуде. І через них кажуть, що діти безпам'ятні. А найгірше, коли узагальнюють. Якщо хтось не хоче чогось комусь позичити, мовлять: "Себелюб, скнара, хитрун".

Часто навіть злість бере, бо'тільки-но щось побачить, одразу: "Дай".

Ще й погрожує: "Дивись, пошкодуєш! Стривай, я тобі пригадаю. Прийде коза до воза. Колись і ти в мене попросиш".

Нам частіше, ніж дорослим, доводилося брати в борг одному в одного. У школі загадають щось принести, а вдома не дають. Як тут бути?

А найгірше, коли тобі не вірять. Дорослому, якщо він людина чесна, всі довіряють, а дитина завжди під підозрою.

— Мені треба грошей на картон.

— Знову на картон? Ти ж недавно купував.

Як це прикро! Що, я цей картон їм, чи що?

Дорослий має свої гроші, і що йому потрібно купить.

Дитина ж як з ласки дістає. Мусить чекати, поки батьки будуть у гарному настрої, бо ще висварять.

Дитина повинна одержувати постійну місячну платню, щоб вона знала, скільки й на що витрачати, навчилася заощаджувати. А тут або нічого не маєш, або зразу багато. Це породжує азарт і канючення. Бо ж навмисне запобігатиме, щоб перепало що-небудь.

Ми губимо гроші, забуваємо, куди поклали,— це правда. Але в дорослих є великі кишені і столи з шухлядами. Ходять дорослі повільно, не пустують, не бігають. І все-таки вони теж гублять речі й забувають, де що лежить. Коли ти все пам'ятаєш, нічого не губиш, цього ніхто не помічає. Та тільки-но щось пропало, вибухає скандал.

У театрах є гардеробники і одяг видається по номерках. Як тут чомусь пропасти?

А в школі кожен сам вішає пальто й шапку і сам їх бере. Та ще похапцем. Триста учнів повісять пальто акуратно, а п'ятеро-шестеро кидають сяк-так. Одначе про акуратних ніколи не говорять. Дітей тільки сварять.

Отак і виходить, що де тільки діти, там завжди І все погане. Що от, мовляв, у дорослих усе інакше.

На одну похвалу припадає тисяча доган, на одну подяку сто насмішок і погрожувань. Хоч би як старався й шанувався. І коли бачиш, що тебе ображають, принижують, підозрюють, ганьблять і сварять, то або пропадає будь-яке бажання старатись, бо ж однаково не вгодиш, або зробиш щось на зло. Намагаєшся тільки уникати дорослих, бути від них якнайдалі, якнайменше з ними спілкуватись. Хіба що виникне якась крайня потреба.

Приміром, щось дуже заболить. Бо коли якась дрібниця— скажімо, в око щось попало,— краще, якщо товариш допоможе.

Отак живемо близько одне біля одного, але не разом.

А якщо дитина піде на зближення, падає підозра: підлиза, хоче якусь вигоду мати.

І не знаємо, що нам можна і що нам належить, не знаємо наших прав і обов'язків. І тут і там самочинство.

Я хотів знову стати дитиною, щоб позбутися сірих турбот і жалів дорослих, а тепер у мене інші, хлоп'ячі, турботи, від яких я страждаю не менше.

Хай не вводить вас в оману наш сміх.

Зазирніть до наших думок, коли ми спокійно йдемо чи вертаємось зі школи, коли спокійно сидимо на уроках, коли розмовляємо впівголоса або пошепки, коли лежимо ввечері в ліжку.

Наші турботи ие менші, і переживаємо ми їх гостріше. І огортає нас смуток, невимовний смуток.

Ви вже загартовані в переживаннях і зреченнях, а ми ще бунтуємо.

Коли я був дорослим, я тільки остерігався злодіїв.

А тепер мені боляче, що крадуть.

Чому один бере в іншого? Як так можна?

Нас терзає смуток, що не може бути все добре.

"Нічого не вдієш!" — казав я, коли був великим.

А тепер я не хочу, не хочу, щоб так було!..

І не вірю, що школа допоможе. Бо дорослі ніби й виховують нас, виховують, а все марно: тільки роз'ятрюють нам душі.

Шапка так і не знайшлася. Учні повинні зібрати гроші.

Значить, доведеться сказати вдома. А вдома нападуть

на школу.

— Самі злодії у вас там!

— І куди тільки вчителі дивляться?

А це несправедливо. Чим школа винна? Хіба вчителі можуть за всім устежити?

Скільки прикростей і турбот через одного такого хлопчиська!

Після уроків я ніяк не міг знайти пальта, і Мундек мене дожидався.

Шукаємо, а сторож каже:

— Ви що тут нишпорите?

— Не нишпоримо, а пальто моє кудись перечепили.

— Чого не губив, того не знайдеш,— каже сторож.

— Таж не міг я без пальта до школи прийти!

— А хто вас там знає.

Нарешті я знайшов пальто.

— Ну, знайшов? От бачиш: де повісив, там і висить.

— Ви не бачили, то й не кажіть.

— Не грубіянь, а то потиличника вхопиш.

І коли тільки дорослі перестануть погрожувати дітям побоями!

Дорогою Мундек знову розповідає про батька:

— Ти, може, думаєш, що мій батько, коли нап'ється, бешкетує? У нашому будинку живе один такий. Він таке зчиняє, що, буває, навіть поліцію викликають. Як прийде додому, починає бити жінку і дітей. Крик стоїть, плач. А він, що під руку потрапить, трощить і репетує: "Усе це моє, моїм кривавим потом зароблено; захочу — знищу, понівечу, спалю!" А діти: "Тату, таточку". Якби мій батько вчинив так, я не знаю, що зробив би. Бо в тата тільки голова слабка: вип'є кілька чарок — і готовий.

— А навіщо він п'є?

— Не знаю. Мабуть, звичка така. А я ні пити, ні курити не буду. Навіщо себе труїти? Я спробував був цигарку закурити. Так один хлопець порадив набрати диму й пропустити через хусточку. На полотні з'явилася жовта смердюча пляма. Якби я був королем або мав велику владу, то наказав би позачиняти всі ресторани й різні там шинки. Тоді, може, й пити б перестали.

Якийсь час ми йшли мовчки.

— У крові є кульки,— провадив далі Муидек,— в які входить повітря. Дивно збудовано людину! Жодної машини немає на неї схожої. Якщо годинник не накрутиш, він зупиниться. А людина без накручування живе і десять, і сто років. Он у газеті писали, що одному старому сто сорок років.

І ми почали говорити про те, яких хто знає старих. А потім про ветеранів. І про те, що вони пам'ятають повстання.

— А ти б хотів бути ветераном?

— Ні,— швидко відповів Мундек.— Я хотів би, щоб мені було років п'ятнадцять — двадцять.

— Тоді, мабуть, твої батьки вже повмирали б.

Він подумав-подумав і відповів сумовито:

— Нехай тоді все лишається, як є.

Ми попрощались, подали один одному руки й подивилися в очі. А дівчиська завжди цілуються, навіть якщо й не люблять одна одну. Ми, хлопці, правдивіші. А може, у них тільки звичка така?

Що було згодом?

Та нічого особливого. Різні уроки.

А на уроці фізкультури вчитель показав нам нову гру.

Всі розбиваються на дві партії. Проводять риску — межу. Одні — з того боку, інші — з цього. І перетягують один одного, неначе в полон беруть. Спершу гра не йшла, бо хлопці навмисне піддавались, коли хотіли перейти на другий бік. Або ж перетягнуть когось, а він вирветься і сперечається. Та поступово гра налагодилась, і стало весело.

Ми просили, щоб нам дозволили гратись до кінця уроку, до дзвінка, але вчитель сказав: "Ні!"

Важко збагнути чому.

Як на мене, треба так: вибрати кілька ігор, які всім подобаються, і грати в них. Скільки років діти граються в квача, в цурки, в класи, в гилки, а тепер ще і в футбол! Чому ж це повинно раптом набриднути? А тут на кожному уроці щось нове. Так у жодну гру грати не навчишся. Тільки правила взнаєш. А щоб оволодіти всіма прийомами, не один тиждень потрібен.

Дорослим здається, що діти люблять тільки нове: нові ігри, нові казки.

Є, звичайно, діти, які скривляться і скажуть з презирством:

— Це ми вже знаємо, це ми чули!

Та насправді гарну казку, цікаве оповідання ми можемо багато разів слухати. Ходятьіжє дорослі на один 1 той же спектакль, хоч дорослим швидше все набридає. Дітям хочеться добре знати те, що їм сподобалося, але вчитель у школі завжди поспішає, йому завжди ніколи.

Славно ми погрались на уроці фізкультури.

А на урок математики прийшов інспектор.

Нам кажуть, щоб ми завжди старались, навіть коли ніхто на нас не дивиться. А дорослі не завжди так чинять.

При інспекторові всі поводяться інакше. Навіть директор. Школа відразу стає святковою. І чого вони бояться, незрозуміло. Адже інспектор найзвичайнісінький чоловік, він навіть добрий.

Інспектор дав нам задачу. В задачі питається, скільки зроблено кошиків. А Дроздовський зі страху недочув і каже: "коржиків".

Ми думали, інспектор розсердиться, і вчителька ходитиме потім сердита. А він розсміявся:

— Про коржики думаєш? Видно, великий ласун.

Тоді і всі розсміялись. І відповідали добре.

Навіть учителька сказала, що добре.

Настав день іменин учительки. Був сильний мороз, а ми умовилися прикрасити клас хвоєю. Та в нас не було хвої. І ми вирішили написати вчительці привітання на гарному папері, але пересварились, і теж нічого не вийшло. Тому що це треба було зробити спільно: один напише, а решта підпишеться. Спершу хотіли зібрати по п'ять грошів, а потім стали сперечатися, хто купить папір і що написати. Кінчилося тим, що намалювали кілька малюнків і поклали вчительці на стіл. А на дошці написали:

"Вітаємо пані вчительку!"

Хотіли ще додати:

"Зичимо щастя і здоров'я!"

Декотрі пропонували написати:

"Бажаємо вам гарного чоловіка".

І ще різні дурниці вигадували. Але ми їм не дозволили це написати.

Ми дуже квапилися, щоб устигнути за перерву.

Вчителька подивилась і нічого не сказала, тільки усміх-нулас. Та, видно, вона чекала, що ми її привітаємо; уроку не було, замість уроку читали вголос. Учителька принесла книжку "Наш малюк". Гарна книжка, сумна.

Тільки навіщо вона весь час перериває читання й пояснює? Адже, коли слухаєш, усе й так зрозуміло. А не зрозумієш, здогадатися можна.

Якщо читають щось нецікаве, то нехай пояснюють: час швидше минатиме. А коли цікаво, боїшся, що дочитати не встигнуть. І, якщо чогось не розумієш, це не заважає, навіть таємничіше виходить.

Вчителька закінчила читати і вже перед самим дзвінком подякувала за привітання.

Я знаю чому. Боялася, що коли на початку уроку подякує, то зчиниться галас і не можна буде читати. Вчителі бояться будь-якого свята в класі, будь-якого вибуху веселощів. Шкода, звичайно, але, мабуть, так уже заведено.

Ще ми грались у дворі в різні ігри. От і всі розваги. А прикростей багато — і малих і великих. Бо і свого вистачає, й за інших переживаєш.

Учитель розірвав Хессу майже новий зошит: "Не старався, поспішав, коли писав". А у Хесса мати хвора і роботи вдома багато. Хесс хотів зовсім не вчити урок, та побоявся, що вчитель розсердиться. А вийшло ще гірше. Вчитель сказав:

— Учень, який не соромиться подавати вчителеві таку базгранину...

І порвав зошит.

Хесса я не дуже любив. Сидить він далеко від мене, ми майже й не розмовляємо. Він якийсь навіжений, ні в чому впину не має — ні в пустощах, ні в грі. І, видно, дуже бідний.

Та мене здивувало, що він плаче. Раніше я ніколи не бачив, щоб він плакав. А тепер у нього сльози текли. І весь урок він сидів набурмосений.

Глянув я на нього раз, удруге, і на перерві підійшов до нього.

Коли я був учителем, мене дивувало, що тільки-но когось зопалу чи слушно покараю, відразу збереться гурт і заспокоюють, утішають винного. Навіть той, кого не дуже люблять, знаходить союзників. Проти мене.

Я кажу:

— Не грайтеся з ним, руки не подавайте!

А вони навпаки роблять.

Тільки тепер я їх зрозумів.

Учитель лише звинувачує, значить, повинен хтось і захищати. Бо ж хоч нічого й не говорить, міг би щось на своє виправдання сказати. У дорослих навіть найзапекліший злочинець має захисника.

Писав у новому зошиті й не старався? Найбільший ледар і нехлюй — і той спочатку завжди старається...

Але ж у нього мати хвора. А він і раніше не так уже гарно писав. Хтось інший і хотів би писати красиво, та не може. І ще в дешевих зошитах поганий папір, або, буває, перо старе, бліде чорнило, промокашка маже.

У мене саме був новий зошит, і я дав йому. Він зрадів. У батька він не міг би грошей попросити, у них тепер такі злидні...

І ще одна прикрість.

Нова шкільна лікарка знайшла в Крука на сорочці вошу. І давай вичитувати і його, і всіх. Чому хлопці не миються, і пазурі в них довгі, і черевики вони не

чистять.

У дітей, бач, пазурі, а в дорослих нігті.

Сказала б, що знайшла вошу в одного, навіщо весь клас звинувачувати? І навіщо доводити людину до сліз? Ну, сталось таке. І ще невідомо — може, від когось переповзла. Бо ж не з самими чистими ми зустрічаємось. І сидимо разом, і пальто на пальті висить. І вдома пожилець є, може, й брудний. А маленькі брат і сестра весь час надворі.

І посипались різні шпильки й насмішки. Навіть наших матерів згадала. Цього вже вона ніяк не мала права робити...

А підлабузники, щоб сподобатися, різні жартики підкидають. І всі сміються. Комусь горе, а вони зуби щирять. Чистити черевики? Добре. Але для цього треба мати ваксу й щітку. А що робити, коли щітка вся стерлась і лишилася сама дерев'яна колодочка?

І за невелику баночку вакси треба віддати двадцять грошів. Разів зо два можна слиною почистити, тільки потім черевики мають ще гірший вигляд; тут уже й вакса не допоможе. Не все ж бо від нас залежить!..

І ще прикрість: у Мундека затісні черевики. Він натер ногу і став ще більше шкутильгати. У мене клопіт з пальтом на виріст, а в нього ще гірше.

Вдома сказати про черевики боїться: почнуть кричати, бо коли купували, хотіли взяти на розмір більші, а він казав, що й ці йому завеликі.

— Не розумію, що сталося. Хіба що тільки людина росте не завжди однаково. Та пара, коли зносилася, була навіть ще велика. Тоді в мене нога зовсім не росла, а тепер за півроку такі лапи виросли, що й сам дивуюсь. Все мені замале! Гімнастику зовсім робити не можу, боюся, як

би все в мене не луснуло, тому що й так усе но швах тріщить. Учитель сердиться, що я не нагинаюсь, руки як слід не випростую і погано марширую, а не подивиться, як я одягнений.

— Що ж ти робитимеш? — питаю.

— Звідки я знаю?.. Коли вже зовсім ходити не зможу, можливо, вдома самі помітять. І тоді хай буде що буде — ну, вилають, поб'ють. Я ж не винен, що росту. Коли-небудь перестану.

Потім ми говорили про те, що, коли цуценяті давати горілку, воно нібито перестає рости. Може, через те й поні бувають, що їм раніше горілку давали. Торік оголошення про цирк возив такий гарненький поні.

— Ти його бачив?

— Аякже!

— На Новому Світі?

— Ні, на Маршалковській.

Найбільше моє горе — це те, що в школі мені важко. Я забуваю все, що знав, коли був дорослим. Я вже не можу тепер не слухати на уроках, повинен весь час бути уважним і старанно готувати домашні завдання.

Мені важко відповідати. Я не впевнений у собі. Щоразу боюся, що не зумію відповісти, не вийде.

Коли вчителька чи вчитель дивляться на учнів, збираючись кого-небудь викликати, серце починає калатати якось інакше. Не те що

страшно, але якось не по собі. Наче слідство: хоч і не винен, та хто знає, чим скінчиться.

І завжди залежиш не від самого себе, а від усього класу. Одне діло відповідати, коли клас знає й розуміє, інше — коли не знає і вчителька роздратована.

Якщо хтось скаже дурницю, після нього висе важко добре відповісти. Тому є дні, коли всі, навіть погані учні, знають уроки, і дні, коли весь клас ніби отупів.

Ну, нічого не вдієш: не знаю, не розумію, не можу. Хіба менш здібним дітям і зовсім немає місця на білому світі?

Вчителька викликала мене до дошки. В голові крутиться лише одна фраза: "Знову двійка".

Хтось інший уміє відкашлятись, набрати впевненого вигляду чи зробитися сумирним, викликати жаль або вміє скористатися підказкою, прикидається, ніби відповідає, а сам тільки й чекає, щоб учителька підказала.

Можливо, в останню хвилину станеться щось таке, що врятує мене?

Хлопці показують на пальцях, що скоро дзвінок. Та мене це анітрохи не тішить. Тому що вчителька, певне, затримає мене після уроків, і це ще гірше. А якщо навіть вона мені нічого й не поставить, то все одно запам'ятає.

— Погано!

Я й сам знаю, що погано, і чекаю, почне вона сваритись чи висміювати. >

Але вийшло найгірше. г

— Що з тобою сталося? — каже вчителька.— Ти геть розпустився. Не слухаєш на уроках, пишеш недбало. І ось наслідок. Ми вчора робили таку задачу. Якби ти був уважніший...

Все пропало!

Учителька більше мене не любить. І гнівається за те, що помилилась у мені. Видно, краще бути сіреньким, непомітним, середнім учнем. Це безпечніше, простіше, легше. Тому що менше до тебе висувають вимог, не треба так напружуватись.

Я опустив голову і позираю крадькома на вчительку, бо не знаю, жаліє вона мене чи зовсім уже більше не любить.

Учитель ніколи не скаже, любить він учня чи не любить, але це відчувається: в нього стає зовсім інший голос і ін-, ший погляд. Часом аж мороз по шкірі йде.

І ти дуже страждаєш, і нічого не можеш зробити. А іноді ладен обуритись.

Ну чим я винен?

Тим, що Баранський придумав собі дурну забавку й пирснув мені в очі апельсиновою шкіркою? Так запекло, що спасу нема. Але я нічого не сказав, тільки очі тру.

А вчителька питає:

— Що ти ще там вигадав? Замість того щоб слухати...

Не станеш же на це відповідати! Хіба так не буває?

Тебе хтось скубне, а ти зойкнеш і підскочиш. І ти вже

винен.

Вчителі не знають, як ми боїмося таких, про яких кажуть: "У тихому болоті..."

Такий робить, що хоче, і йому нічого не буде. Просто

нещастя сидіти з таким за однією партою. Не краще і якщо він сидить позаду. Немає тобі тоді й хвилини спокою.

А іншого разу було тут трохи й моєї провини.

Сиджу я на уроці й бачу, що у Щавинського ззаду на куртці п'ять білих пальців. Хтось на перерві вимастив пальці крейдою і приклав. Той і не знає, що в нього на спині рука відбита.

Ну, я й спробував приміряти, права це рука чи ліва. Я хотів здаля, але ненароком доторкнувся. А він обернувся. Вчитель йому зауваження робить, що він крутиться.

А Вишневський кричить:

— Ого, гляньте, яка в нього на спині п'ятірня!

Учитель почав мене сварити.

Я показую руку, що, мовляв, чиста.

А вчитель каже:

— Ану, постійте обидва за партою!

Ми стояли недовго. Та не в тім річ. Прикро, що всі наші справи вирішуються поспіхом, абияк, що для дорослих наше життя, турботи й невдачі — лише доповнення до їхніх справжніх турбот.

Ніби існує два різних життя: їхнє — серйозне й гідне поваги і наше — дріб'язкове.

Діти — це майбутні люди. Значить, вони тільки ще будуть, значить, їх ніби ще й немає. А ми ж існуємо, ми живемо, відчуваємо, страждаємо. Наші дитячі роки — це роки справжнього життя.

Чому й чого нам велять дожидати?

Я розмірковував про своє сіреньке доросле життя, про яскраві роки дитинства. Я вернувся в нього, давши ошукати себе спогадам. І ось я вступив у буденність дитячих днів і тижнів. Я нічого не виграв, тільки втратив гарт — уміння примирятися.

Сумно мені. Погано.

Я кінчаю цю дивну повість.

Одні події швидко змінюються іншими.

Я приношу до школи листівку Марині, щоб показати Мундекові.

А Вишневський видирає її в мене з рук.

. — Віддай!

Вишневський тікає.

— Віддай, чуєш?

Вишневський стрибає з парти на парту.

— Віддай! Зараз же!

Вишневський махає в повітрі листівкою й репетує на все горло:

— Триптих! Лист від нареченої!

Я видираю. Жмакаю. Рву на клапті.

І не помітив, що один уривок упав на підлогу.

А Вишневський кричить:

— Хлопці, гляньте! Вона його сто мільйонів разів цілує.

Я підбігаю — і в пику.

Директор хапає мене за руку.

Так, зіпсувався хлопчисько. І малював добре, і писав без помилок. А тепер неуважний. Непосидючий. Погано вчить уроки.

І посилає по матір.

— Стривай-но... Хай тільки батько з роботи вернеться! Вже не буде тобі гроші на кіно тицяти!

Я в облозі з усіх боків.

Мундек пробує мене втішити. Я розумію це, але не можу стриматися. Брутально відштовхую його, кидаю безглузде звинувачення:

— Все через тебе!

Мундек дивиться на мене із здивуванням:

— За що? Чому?

А все через листівку.

Ненавиджу Мариню.

— Дурепа! Дівчисько! Всю ніч танцювала б! Очі до неба закочує!

Шкода, що далеко. На зло б їй зробив. Побив би. Кинув би бант у канаву.

Я видираю горох із квіткового горщика... і у вікно. У Ірени на очах сльози. Вона відчуває, що сталося щось страшне.

Нікого й нічого в мене немає.

Лахмай, де ти?

Немає.

Навіщо мені цей пес? Нехай дістається Бончкевичу за відсотки. Купив за десять грошів. Нехай йому руки лиже.

Я знищив усе, що мені було дороге. Порвав з усім світом.

Лишився сам.

Мати?

Адже вона сказала, що зрікається мене. Що в неї є тільки Ірена. А мене немає.

Негідний, злочинний, проклятий, посварений з життям.

Усі мене покинули. Скрізь зрада.

Непосидючий. Погано вчить уроки.

І вчителька, і Лахмай, і мати.

Я виліз на горище і сів на східець перед дверима.

У мені порожнеча, і довкола порожнеча.

Ні про що не думаю.

Крізь шпарину в дверях на горище падає світло. Вилізає чоловічок, погойдує ліхтариком.

— Ага!

Гладить сиву бороду. Нічого не говорить.

Чекає.

Безнадійним шепотом, крізь сльози:

— Хочу стати великим!.. Хочу стати дорослим!..

Перед очима майнув ліхтарик гнома.

Я сиджу за письмовим столом.

Купа зошитів, які треба перевірити.

Перед ліжком внлинялий килимок.

Брудні шибки.

Помилка.

Слово "земля" написано через "и". Закреслено літеру "и", а над нею — "е". І знову закреслено "е", а згори знову написано "и".

Я беру синій олівець і пишу на промокашці — "зим-ля" — "зимля"...

Жаль. Але вертатись не хочеться...